

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександра Кудлай

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО
МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(червень 1917 — квітень 1918 рр.)**

Київ — 2011 рік

Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917–квітень 1918 рр.).

У роботі вивчено процес організації та завдання окремих підрозділів народного міністерства земельних справ, досліджено головні напрямки діяльності інституції та політику у сфері земельних відносин протягом червня 1917 р. — квітня 1918 р. Висвітлюється внутрішня структура та склад земельного відомства, питання підготовки й політичної боротьби навколо ухвалення закону Української Центральної Ради про землю та впровадження його у життя.

Для істориків, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

КУДЛАЙ Олександра Борисівна — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Затверджено до друку Ученою Радою
Інституту історії України НАН України

Відповідальний редактор:
д.і.н., професор В.Ф. Верстюк

Рецензенти:
д.і.н., проф. О.С. Рубльов
к.і.н. В.М. Устименко

ISBN 978-966-02-6265-2

© Інститут історії України
НАН України, 2011

ВСТУП

Представлене дослідження є продовженням серії авторських робіт з історії створення та діяльності народних міністерств Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради (УЦР). Як відомо, з виданням I-го Універсалу УЦР 10 червня 1917 р. розпочалося творення автономного устрою України. Наступним кроком у цьому процесі стало рішення Комітету УЦР від 15 червня утворити виконавчий орган управління — Генеральний секретаріат у складі 8 генеральних секретарств. Їх організація стала поштовхом до становлення системи української виконавчої влади. До видання IV-го Універсалу УЦР (11 січня 1918 р.) вони зберігали назву генеральні секретарства. Вказаним документом Генеральний секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів (РНМ) і, відповідно, генеральні секретарства — на народні міністерства на чолі з міністрами. Тому в роботі автор буде вживати обидві назви: генеральне секретарство, генеральний секретар — для опису подій другої половини 1917 р., та народне міністерство, народний міністр — для січня–квітня 1918 р. Хронологічні рамки роботи визначаються часом роботи виконавчого органу Центральної Ради — від дня створення у червні 1917 р. до кінця існування УЦР та утворення держави П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р.

Основна частина документів міністерства земельних справ знаходиться у фонді № 1060 Центрального Державного архіву вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО України). Як виявилось, збереглися вони не в повному обсязі. Тому при викладі матеріалу про діяльність окремих департаментів та відділів міністерства у брошурі простежується певна нерівномірність з ухилом у бік аналізу роботи лісового департаменту. Це пояснюється більшою кількістю наявних документів, що дозволило автору докладніше висвітити його працю.

Функціонування земельної інституції нерозривно пов'язане із розвитком та поширенням селянського руху в Україні після падіння самодержавства на початку березня 1917 р. Саме цьому питанню присвячена лівова частина досліджень з історії селянства означеного періоду як монографічних, так і узагальнюючих, а також статей у журналах і збірниках: «Історія українського селянства», нариси в 2-х томах (К., 2006); Котляр Ю. «Аграрне питання за доби Української Революції (1917–1921 рр.)» // Нове державницьке воскресіння України, до 90-річчя проголошення УНР (К., 2008); Мороз О., Злупко С. «Українське селянство першої половини ХХ ст. Трагедія і героїзм» (Львів, 1997); «Українське селянство в першій половині 20 ст.» (Львів, 1997); Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. «Аграрна історія України» (К., 2007); Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. — квітень 1918 р.» (К., 2000); Хмель І.В. «Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг.» (К., 1990); Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.)» (Ніжин, 2010).

Проблеми вирішення аграрного питання в Україні та в окремих її регіонах піднімаються у ряді кандидатських і докторських дисертацій, серед яких праці І.В. Куташева, В.С. Лозового, Я.В. Мотенко¹.

Грунтовно висвітлена аграрна політика УЦР у книзі І. Витановича². Не обійшли своєю увагою це питання й ряд дисертаційних досліджень — роботи Н.А. Ковальнової, О.В. Воронянського³.

¹ *Куташев І.В.* Селянський рух в Україні (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Дис. ... к.і.н. — К., 2002; *Лозовий В.С.* Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Дис. ... д.і.н. — К., 2010; *Мотенко Я.В.* Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.) // Дис. ... к.і.н. — Харків, 2005.

² *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920 рр.) // Український історик. — 1967. — № 3–4.

³ *Воронянський О.В.* Економічна політика Центральної Ради // Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1995; *Ковальова Н.А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) // Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1999.

Автор свідомо не подає повний список робіт з цього питання через дуже великий історіографічний обсяг, вказуючи лише на ті, що були використані при написанні брошури.

У роботі робиться спроба виокремити та дослідити процес формування народного міністерства земельних справ як інституції, працю його окремих підрозділів (там, де це дозволяє зробити наявний документальний матеріал) на тлі загальнополітичних та суспільних процесів, що відбувалися в Україні за доби УЦР.

СТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО СЕКРЕТАРСТВА ТА ЙОГО ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА

Секретарство земельних справ утворилося вже у першому складі Генерального секретаріату (червень 1917 р.) і діяло без перерви до кінця квітня 1918 р. Очолив його член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Б. Мартос (йому на той час виповнилося 38 років), який мав досвід роботи у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини, Кубані. До 1917 р. він працював інспектором кооперації Полтавського губернського земства¹. У новому кабінеті В. Винниченка 21 серпня Б. Мартос був затверджений товаришем (заступником) генерального секретаря, а очолив земельне секретарство український есер (УПСР) М. Савченко-Більський, який до революції працював повітовим агрономом. 8 листопада він пішов у відставку у зв'язку з особистим неприйняттям головних положень земельної реформи, викладених у III Універсалі УЦР. Деякий час секретарство працювало без керівника, а наприкінці грудня 1917 р. генеральним секретарем було призначено українського есера О. Зарудного, якому було лише 26 років. В лютому 1918 р. вже у складі Ради Народних Міністрів міністром земельних справ став український соціал-революціонер М. Ковалевський, молодший за свого попередника на один рік. Останній мав незакінчену вищу освіту, напередодні революції займався кооперативною діяльністю.

¹ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 122.

Отже, посаду керівника секретарства земельних справ, згодом міністерства, займали члени двох найвпливовіших українських партій — УСДРП та УПСР.

Треба зазначити, що з квітня 1917 р. в Україні проходили українські губернські, волосні та повітові селянські з'їзди. Головні вимоги селянства з аграрного питання переважної більшості з'їздів зводилися до наступних положень: негайна заборона самочинних захватів землі; вирішення аграрного питання Українським сеймом; скасування приватної власності на землю та передача її без викупу до українського земельного фонду, яким мав порядкувати Український сейм. Різнилися постанови та резолюції тільки переліком додаткових положень. Наведемо рішення деяких з них.

У резолюції Українського селянського з'їзду Полтавської губернії (квітень 1917 р.) по земельному питанню визнавався принцип соціалізації землі, до того ж вимагалось надати селянам землі стільки, «скільки треба щоб прохарчуватися самому з своєю землею і скільки може обробить, і конфіскувати землю зверх сеї норми...»².

У наказі Київського губернського селянського з'їзду (квітень 1917 р.) делегатам Всеросійської ради селянських депутатів серед перелічених пунктів містилося домагання передачі землі з земельного фонду тільки тим, хто її обробляє. А також вимагати від уряду видання закону про заборону продажу, довгострокової оренди, закладання землі та масової порубки лісів³.

Ці позиції були підтримані й Українським національним з'їздом Катеринославщини — «приватна власність на землю повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український Земельний Фонд, яким має поряджувати Укр. Нар. Сойм»⁴.

Про необхідність утворення мережі земельних комітетів до видання земельного закону говорилося на Подільському губерн-

² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 216.

³ Там само... — С. 261.

⁴ Там само... — С. 331.

ському українському з'їзді. Нові органи мали стежити за рубкою лісів, встановленням цін і т. ін.⁵

Радомисьльський повітовий селянський з'їзд (квітень 1917 р.) включив до постанови, серед інших вимог, положення про заборону вирубки панських та казенних лісів, а необхідну вирубку проводити з дозволу відповідних органів нової влади⁶.

Про організацію земельних комітетів йшлося й на Сквирському повітовому селянському з'їзді (травень 1917 р.). Поряд із домаганням скасування приватної власності на землю, селяни підкреслювали, що для забезпечення селян лісом, паливом, випасами, забезпечення справедливих орендних цін необхідні нові місцеві земельні органи⁷.

Як вказувалося у статті «Селянська спілка» газети «Боротьба» на початку квітня 1917 р. до цього часу відбулося кілька селянських з'їздів як повітових, так і губернських, на яких селяни зазначали, що земельна справа в Україні відрізняється від стану земельного питання у Росії, тому вона не може бути вирішена однаково для усіх регіонів країни. В автономній Україні її має вирішувати Український сейм⁸.

В результаті, I Всеукраїнський селянський з'їзд (червень 1917 р.), виражаючи волю усіх численних національних та селянських з'їздів, що відбулися в Україні протягом весни 1917 р., у резолюції «Про землю» проголосив, що тільки «здійснення соціалістичного ідеалу ... може задовольнити бажання трудового селянства». Тому у відповідній резолюції містилися вимоги:

- скасування приватної власності на землю; земля в Україні поступає до Українського земельного фонду, яким порядкує народ через Український сейм та повітові і волосні земельні комітети;
- користуватися землею з фонду мають тільки ті селяни, що самі її обробляють;

⁵ Український національно-визвольний рух... — С. 285.

⁶ Там само... — С. 269.

⁷ Там само... — С. 332.

⁸ Там само... — С. 135–136.

- обов'язкове встановлення трудової земельної норми (із розпливчастим визначенням — «ця норма повинна бути не менше споживчої і не більше трудової»);
- великі зразкові господарства передати до рук хліборобських товариств як осередків майбутніх соціалістичних господарств.

Вказувалося також, що усі природні багатства в межах України мають бути визнані власністю народу, а для справедливого вирішення земельної справи треба організувати місцеві земельні комітети та Центральний український земельний комітет⁹.

Селянський з'їзд, до того ж, визначив, що формою організації селянства повинна бути українська Селянська спілка. У кожному селі необхідно заснувати комітети селянської спілки, обрані на демократичних засадах¹⁰.

II Всеукраїнський військовий з'їзд (5–11 червня 1917 р.) по аграрному питанню приєднався до рішень Всеукраїнського селянського з'їзду.

У цьому ряду чи не поодинокую виглядає постанова селянського з'їзду у Херсоні (червень 1917 р.), де вказувалося, що земля має залишатися у приватній власності, але передана тим, хто її обробляє. Всі інші пункти відповідали загальним вимогам — рішення земельного питання належить до компетенції Установчих Зборів; Тимчасовий уряд має законодавчо заборонити купівлю і продаж землі¹¹.

Ще на установчому з'їзді УПСР, що проходив 4-5 квітня 1917 р., резолюція з аграрного питання увібрала в себе надії і сподівання українського селянства. В документі наголошувалося, що «конечним ідеалом» є повна соціалізація землі. Тому партія буде домагатися негайної передачі державних, кабінетних, церковних та монастирських земель, а також маєстків великих землевласників до Українського земельного фонду,

⁹ Український національно-визвольний рух ... — С. 349–350.

¹⁰ Там само... — С. 351–352.

¹¹ Там само... — С. 238.

який, в свою чергу, має через трудові громади визначити користування землею на основі трудового принципу. Аграрна реформа, виходячи з резолюції, повинна бути «переведена на Українському сеймі». Партія також обстоюватиме позицію негайного видання закону про заборону продажу землі до початку проведення аграрної реформи. Окремим пунктом позначалося, що остання домагатиметься від Тимчасового уряду пильного нагляду за виконанням закону про охорону лісів¹².

Червнева конференція УПСР конкретизувала положення по аграрному питанню і визнала негайною потребою соціалізацію землі на таких засадах:

- приватна влада на землю скасовується;
- земля без викупу передається до Українського земельного фонду і є власністю трудового народу;
- землею користуються лише ті, хто її обробляє;
- встановлення земельної норми — ця норма має «бути не менше споживчої і не більше трудової»;
- великі зразкові господарства передаються до рук хліборобських товариств;
- видатки по переведенню земельної реформи бере на себе держава¹³.

У загальних рисах платформа Української партії соціал-демократів була окреслена її IV-им з'їздом (кінець серпня — початок вересня 1917 р.):

- вся земля вилучається з товарообігу;
- землі приватних власників, які мають землі більше норми, що буде визначена майбутніми Всеукраїнськими Установчими зборами, а також казенна, удільна, церковна і ін. земля конфіскується і передається до Українського земельного фонду. Норма земельної площі, яка не підлягає конфіскації, має бути не більше дрібної селянської земельної власності;

¹² Український національно-визвольний рух... — С. 134–135.

¹³ Там само... — С. 380–381.

- ліси, вода та інші природні багатства передаються Українській державі;
- з Українського земельного фонду земля передається у користування малоземельним і безземельним селянам, перевага надається при цьому сільськогосподарським товариствам;
- великі зразкові господарства та господарства, що мають важливе значення для народного господарства України, зберігаються і передаються під контроль місцевих органів;
- державні та місцеві органи влади мають дбати про розвиток усіх видів сільськогосподарської кооперації¹⁴.

Положення про скасування приватної власності на землю та передачу її до українського земельного фонду містилися і у резолюції конференції (кінець червня 1917 р.) ще однієї впливової української партії — соціалістів-федералістів (УПСФ). Однак, на відміну від УПСР, соціалісти-федералісти вказували, що «земельна реформа не ставить собі за мету конфіскацію капіталів», тому всі можливі борги за землю держава бере на себе, по можливості їх сплачуючи. До земельного фонду без викупу переходять землі казенні, удільні, церковні, монастирські та міські. За земельними власниками визнається право одержати компенсацію.

Із земельного фонду мають право користуватися землею всі, хто її обробляє власноруч, тобто безземельні і малоземельні селяни. Норму «справедливого користування землею» визначить Український сейм. Вказувалося також на необхідність всілякої підтримки колективних форм обробки землі¹⁵.

Отже, більшість селянських з'їздів як губернських, так і повітових, що проходили в Україні навесні — на початку літа 1917 р. ухвалювали есерівські резолюції про землю. І якщо ще в середині квітня частина селянства вагалася (як вказував селянин Троян на Українському губернському з'їзді у Харкові, зараз усі

¹⁴ Український національно-визвольний рух... — С. 809–810.

¹⁵ Там само... — С. 501–502.

партії звертаються до селянства із закликом пристати до них та запевняють, що саме вони виражають інтереси селянина, а «бідний темний селянин хватається за голову не знаючи куди пристати, де його товариші, а де вороги»¹⁶. То вже наприкінці літа воно цілком визначилося — наприклад, у повідомленні про події у Куп'янському повіті Харківської губернії у вересні 1917 р. недвозначно вказувалося: «Більшість сільського населення повіту чекає рішення аграрного питання по с.-р. програмі»¹⁷.

Однак, враження, що провідні українські політичні партії не мали принципових розходжень у напрямках та способах розв'язання аграрного питання в Україні було оманливим. Лідери УСДРП та УПСР по-різному бачили шляхи його вирішення і це, безумовно, суттєво вплинуло на роботу земельного відомства та, як буде викладено далі, призводило не тільки до складностей у внутрішній роботі міністерства, а й до перманентної загрози міністерської кризи в цілому.

Відомості про склад та внутрішню структуру генерального секретарства земельних справ архівні матеріали подають з грудня 1917 р. Однак, початковий етап його організації, коли на роботу для завідування різними галузями сільського господарства запрошувалися фахівці відповідних спеціальностей, закінчився наприкінці вересня 1917 р. Приблизно у кінці літа — на початку осені 1917 р. було визначено структуру земельного секретарства у наступному вигляді: генеральний секретар, його товариш, Крайовий український земельний комітет, Рада сільського господарства, Лісовий комітет та установи самого секретарства у вигляді відділів, що завідували окремими галузями управління — земельний, лісовий, сільського господарства і економічний. Планувалося також у майбутньому утворити окремі органи по конярству і межовій справі¹⁸.

¹⁶ Український національно-визвольний рух...— С. 209.

¹⁷ Там само... — С. 790.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60 зв.

Права, склад, завдання українського Крайового земельного комітету, Ради сільського господарства, Лісового комітету мали визначитися окремими статутами, підготовленими секретарством земельних справ і затвердженими Тимчасовим урядом.

Відповідно до проектів штатів вже окремих департаментів міністерства, ухвалених Радою секретарства земельних справ у другій половині грудня, у ньому, на той час, діяли наступні підрозділи. Земельний департамент у складі трьох відділів, кількість працівників складалася з 57 осіб¹⁹. Лісовий департамент також мав три відділи і 12 співробітників. Сільськогосподарський департамент включав 7 відділів і 82 співробітника²⁰. Загальна канцелярія складалася з генерального секретаря, його товаришів, директора канцелярії та ще 12 службовців — всього 17 осіб²¹.

30 грудня обговорювався план створення у складі секретарства департаменту кооперації, сільськогосподарської економіки і статистики. Оскільки питання виявилось складним, вирішили залишити окремими самостійні відділи економіки, кооперації і статистики.

Відділ статистики поділявся на підвідділи: біжучої сільськогосподарської статистики — займався збором та публікацією статистичних даних; аграрної статистики — підготовчою роботою по проведенню земельної реформи; розробки сільськогосподарського перепису — обробкою даних перепису 1917 р; адміністративний — видачею довідок та виданням періодичних довідкових збірників. Статистичний відділ на той час ще не працював, йшов процес комплектації співробітників (передбачалися 22 штатні одиниці)²². Планувалося запросити до співпраці фахівців-статистиків для виконання окремих видів робіт.

Діяльність відділу кооперації передбачалася у складі підрозділів: хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальних сільськогосподарських кооперативів, технічного,

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12.

²⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1.

²¹ Там само. — Спр. 57. — Арк. 1.

²² Там само. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

культурно-просвітнього та видавничого. Штат працівників складався з 8 осіб.

Відділ сільськогосподарської економіки внутрішніх підрозділів не мав²³.

Ще наприкінці листопада 1917 р. планувалося створення відділу зерносховищ, для чого одному зі співробітників було доручено зібрати необхідні матеріали²⁴. У середині грудня був затверджений персональний склад відділу садівництва у кількості 40 осіб²⁵.

На початку січня 1918 р. земельний департамент було вирішено поділити на 4 відділи — адміністративний, підготовки земельної реформи, управління державним майном та проведення земельної реформи. А при загальній канцелярії утворити інформаційний відділ. Одночасно під юрисдикцією секретарства земельних справ діяла мережа сільськогосподарських та лісових шкіл²⁶.

На середину січня 1918 р. внутрішня структура вже міністерства земельних справ виглядала цілком визначеною — існували загальна канцелярія та 4 департаменти.

Загальна канцелярія поділялася на відділи:

- загальний — з компетенцією ведення внутрішнього діловодства та діловодства Ради міністерства;
- рахунково-бюджетний — займався складанням прибутково-видаткових кошторисів та виконував скарбові функції по міністерству;
- інформаційний — відав зв'язками з пресою, систематизацією оголошень та відозв відомства.

Земельний департамент складався з відділів:

- адміністративний — відповідав за упорядкування біжучих земельних відносин, персональний склад земельних комітетів на місцях, контроль за їх роботою;

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

²⁴ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 245.

²⁵ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19.

²⁶ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 9–10.

- відділ підготовки земельної реформи, в свою чергу, поділявся на підвідділи:
 - економічний, що опікувався об'єднанням робіт в межах міністерства по підготовці земельної реформи; збором даних наукової розробки з питання земельної реформи та їх систематизацією;
 - юридичний відав кодифікацією законодавчих положень, підготовкою пояснень та інструкцій до земельних законів; збором матеріалів щодо земельного законодавства; юридичною консультацією у його межах.
 - відділ державного майна з підвідділами організаційним та виконавчим;
 - відділ аграрної політики, або проведення земельної реформи у складі двох підвідділів: землеустрою і переселення.

На чолі земельного департаменту стояв директор, відділами керували віце-директори, а підвідділами — завідувачі. У цьому підрозділі міністерства впроваджувався також інститут інструкторів (9 осіб) для відрядження на місця з метою врегулювання земельних відносин, виконання доручень відділів та для роз'яснювальної роботи у земельних комітетах²⁷. Згідно штатного розкладу за січень 1918 р. у департаменті мало працювати 39 співробітників²⁸.

Лісовий департамент поділявся на 8 відділів.

1. Адміністративний — займався особистим складом департаменту, а також службовцями лісової справи на місцях; управлінням лісництва; справами прийому і передачі державного лісового майна; а також завідував лісовими школами.

2. Науково-педагогічний відділ опікувався освітою у сфері лісівництва, виданням книжок, журналів. Він мав засновувати нові фахові учбові заклади та займатися розробкою спеціальної термінології.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 12–13.

²⁸ Там само. — Арк. 17.

3. Лісоохоронний відділ доглядав за належною охороною лісів і ревізував діяльність лісових відділів земельних комітетів у справах керування лісовими фондами та нагляду за ними.

4. Організацією та проведенням посадок нового лісу, заходами по поліпшенню якості лісу, захисту від пошкоджень займався лісокультурний відділ.

5. Справа засадження лісами пісків, ярів і т. ін. була у компетенції відділу лісової меліорації.

6. Відділ лісоустрою виробляв нові плани лісового господарства на основі результатів попередньої роботи — ревізії лісових господарств з метою з'ясування змін, що сталися з ними під час війни.

7. Технічно-економічний та 8. торгівельно-промисловий відділи відали промисловою розробкою лісу, забезпеченням потреб лісових ринків, вивозом та завозом лісу.

В цілому, перед лісовим департаментом стояло кілька головних завдань. Серед них, підготовка проекту лісового законопроекту; організація Крайового українського лісового комітету; розробка інструкції щодо діяльності лісових відділів земельних комітетів²⁹. У січні 1918 р. штат департаменту налічував 46 осіб³⁰.

Департамент сільського господарства поділявся на 7 великих відділів.

1. Відділ агрономічної допомоги з 8 підвідділами — агрономічним, польових культур, лукознавства, насіння, сільськогосподарських машин та знаряддя, добрив, «інтенсивних» культур, ентомології.

2. Відділ сільськогосподарської освіти та видавництва.

3. Відділ досвідної справи з підвідділами досвідних станцій, метеорології і дослідження природних умов краю.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 13 зв.–14.

³⁰ Там само. — Арк. 17 зв.

4. Відділ скотарства, мав 3 підвідділи; 5. ветеринарії — 3; 6. державного конярства — 2; 7. меліоративний — 3: водного господарства, культурно-технічний та меліорації³¹.

В січні штат цього департаменту складався з 96 осіб³².

Три окремі відділи кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки вже весною 1918 р. були об'єднані в один департамент сільськогосподарської економіки, статистики і кооперації.

Головним завданням відділу кооперації стала організація хліборобських спілок та різноманітних сільськогосподарських кооперативів. Для розвитку цієї справи потрібна була велика кількість підготовлених інструкторів. Планувалося, що їх буде не менше як 30. Постійний штат відділу також налічував 30 осіб³³. Його внутрішня структура на початку квітня визначалася підвідділами хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальної сільськогосподарської кооперації, технічним, культурно-просвітним та видавничим³⁴.

Відділ сільськогосподарської економіки розробляв питання торгівельної, транспортної і економічної політики у сфері сільського господарства³⁵. У складі відділу було 12 штатних одиниць. У квітні 1918 р. він складався з підвідділів сільськогосподарської економіки, торгівельної політики і шляхів³⁶.

Відділ сільськогосподарської статистики налічував 30 співробітників і мав 4 внутрішні підрозділи: аграрної статистики, сільськогосподарської статистики, біжучої сільськогосподарської статистики та довідково-видавничий³⁷.

Додамо також, що 22 грудня 1917 р. О. Зарудний, заступивши на посаду генерального секретаря земельних справ, вніс пропозицію створення окремої колегії для розгляду планів

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 2. — Спр. 1. Арк. 14 зв.—15.

³² Там само. — Арк. 18.

³³ Там само. — Арк. 18 зв.

³⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.

³⁵ Там само. — Арк. 15 зв.—16.

³⁶ Там само. — Арк. 19 зв.; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.

³⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 19; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.

роботи секретарства та для узгодження роботи окремих підрозділів. Такою колегією мала стати нарада директорів відділів у якості адміністративного органу. Для організації за професійною ознакою планувалося заснувати комітет співробітників. О. Зарудний окремо вказав на потребу самостійної роботи кожного відділу, незалежно від політичного становища керівництва. Рада секретарства ухвалила утворити таку нараду у складі генерального секретаря, його товаришів, директорів відділів та проводити її засідання кожної суботи³⁸.

Питання про видання «Вістника Народного Міністерства Земельних Справ» було порушено весною 1918 р. Рада міністерства прийняла рішення скласти редакційну комісію з представників департаментів і відділів³⁹. Однак часопис почав виходити лише у вересні 1918 р., за часів Гетьманату.

Отже, у середині січня 1918 р. внутрішня структура, завдання та обов'язки підрозділів міністерства земельних справ були визначені. Не всі штати укомплектовані і, на жаль, нема документальних відомостей чи була ця ситуація виправлена весною 1918 р. Коло справ відомства було дуже великим. Не тільки вирішення складних питань, а й просто взяття під контроль підвідомчих органів, оволодіння ситуацією на місцях потребувало великої кількості посадовців. Вони мали бути не тільки технічними виконавцями певних доручень, а, перш за все, спеціалістами, фахівцями різних галузей сільського господарства, мати відповідну кваліфікацію, досвід роботи та бути свідомими своєї справи.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.

³⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 20.

ЗАВДАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОГО ВІДОМСТВА у червні—жовтні 1917 р.

Звертаючись до викладення найважливіших завдань секретарства земельних справ, вкажемо на той факт, що вже при обговоренні V-ою сесією УЦР змісту майбутньої декларації Генерального секретаріату 26 червня, М. Ковалевський слушно зауважив: «Важне місце в діяльності Генерального секретаріату повинна зайняти земельна справа»¹.

Наступного дня декларацію ухвалили і головні напрямки роботи земельного секретарства у документі були сформульовані наступним чином. Перш за все, воно мало подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських земельних комітетів, рад селянських депутатів в Україні, здійснювати керівництво їх діяльністю у напрямку «громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем». Для об'єднання діяльності земельних комітетів секретарству доручалося утворити український Крайовий земельний комітет. Важливим напрямком роботи було «утворення українських кооперативних центрів»². На думку дослідника В. Верстюка, головний акцент стратегії земельних перетворень на організації селянства був пов'язаний із партійною приналежністю голови земельного міністерства та прагненням «не доводити конфронтацію з Тимчасовим урядом до

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 131.

² Там само. — С. 159.

крайньої межі», оскільки останній відклав проведення земельної реформи до скликання Всеросійських Установчих зборів³.

Треба зазначити, що ще у березні 1917 р. Тимчасовий уряд вжив ряд заходів для врегулювання земельних відносин — 12 березня у казну були передані землі, що належали імператору Миколі II, а 16 березня туди ж передавалися й удільні землі. Трохи пізніше російське міністерство землеробства оголосило про початок підготовки земельної реформи та створення земельних комітетів.

Процес утворення останніх в Україні розпочався у другій половині травня — на початку червня 1917 р. Волосні і сільські земельні комітети особливо активно організовувалися у Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській, Чернігівській губерніях. До початку осені в Україні налічувалося вже більше півтори тисячі волосних та 9 губернських земельних комітетів⁴. За даними дослідника І. Хміля 1528 комітети були створені та діяли у грудні 1917 р. Таким чином, ними було охоплено 80% волостей України⁵.

I-им Всеукраїнським селянським з'їздом був утворений Український центральний земельний комітет, що мав фінансуватися Тимчасовим урядом. Створювалися й інші організації. У Києві пройшов установчий з'їзд Української селянської спілки, а Київський губернський селянський з'їзд обрав центральний комітет Спілки і доручив йому керувати справою організації спілок по всій Україні.

Наприкінці липня земельним секретарством був скликаний Всеукраїнський з'їзд представників земельних комітетів, що відбувся у Києві 25–28 липня. В ході роботи форуму обговорювалися питання розробки плану земельної реформи в Україні. Було запропоновано передати усі сільськогосподарські

³ *Верстюк В.Ф.* Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр. // Історія українського селянства. — Т. 1. — К., 2006. — С. 531.

⁴ *Ковальова Н.А.* Вказ. праця. — С. 67.

⁵ *Хмель І.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. — К., 1990. — С. 43, 51.

землі Крайовому земельному комітету, а також надати право земельним комітетам розпоряджатися землею⁶.

На початку вересня 1917 р. на II-ій сесії Всеукраїнської ради селянських депутатів було вирішено провести через УЦР інструкцію про діяльність земельних комітетів, де вказувалося, що останні видають всією землею, встановлюють орендну плату, а їх постанови є обов'язковими⁷.

Тому серед перших кроків земельного відомства стало заснування курсів для підготовки організаторів і діячів саме земельних комітетів та селянської спілки. Програма курсів, що розпочинали роботу 1 серпня 1917 р., передбачала розгляд таких загальних тем: земельний фонд України; розвиток сільського господарства, сільськогосподарська промисловість, земельні і продовольчі комітети, аграрна реформа та селянська спілка⁸.

11 липня 1917 р. генеральний секретар земельних справ Б. Мартос звернувся до земельних і продовольчих комітетів, а також до селянських спілок із заявою, що всі сили громадських організацій мають бути направлені на збір урожаю, що має полегшити продовольчу справу для армії та населення в цілому. У зверненні вказувалося на відомості про непорозуміння між селянами та власниками землі — для вирішення конфліктів пропонувалося звертатися по допомогу до земельних комітетів та влаштовувати камери замирення; на необхідність використання машин для збору врожаю у тих місцях, де вони є і не заважати їх використанню; радилося давати можливість заробітку перш за все малоземельним і безземельним селянам⁹. Підкреслювалося також, що у великих панських маєтках має використовуватися без будь-яких обмежень праця селян сусідніх сіл, «строкових» та найманих робітників. А на волонтерських продовольчих комітети покладался обов'язок скласти повний і точний перелік зібраного врожаю¹⁰.

⁶ Ковальова Н.А. Вказ. праця. — С. 69.

⁷ Український національно-визвольний рух... — С. 740.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 14.

⁹ Український національно-визвольний рух... — С. 561.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 17.

З осені 1917 р. секретарство почало відряджати на місяць інструкторів-організаторів з метою вжити заходів спільно із комісарами для охорони майна великих маєтків колишнього Удільного відомства. Виїжджали інструктори і для загального ознайомлення з «постановкою земельного питання» у місцевих земельних комітетах¹¹.

Звітуючи про роботу земельного секретарства протягом 1,5 місяця VI-ї сесії УЦР 6 серпня, Б. Мартос вказував, що його відомству доводиться працювати у складних умовах, адже земельне питання є дуже гострим в Україні, його треба негайно вирішувати, а фахових сил замало, а ті що є або на фронті, або працюють на оборону. Секретарство приклало зусиль, щоб вивільнити для себе спеціалістів, але зустріло перешкоди з боку Тимчасового уряду, тому ці зусилля виявилися марними. Далі Б. Мартос відзначив, що на місцях робота поволі налагоджується, земельні комітети працюють. Заважають цій роботі суперечливі телеграфні розпорядження петроградського уряду. Говорячи про підготовку земельної реформи, голова секретарства вказав, що головною небезпекою є безконтрольний перерозподіл землі шляхом захватів селянами приватновласницьких угідь. Тому, на його думку, при написанні земельного закону треба врахувати «такий перехід, щоб він не викликав катастрофи»¹². Далі він запевнив членів Центральної Ради, що секретарство земельних справ буде працювати у визначеному останньою напрямку — передача землі до рук працюючого народу через земельні комітети, які і мають стати «центром реформи»¹³. На завершення свого виступу Б. Мартос висловив думку, що тільки Український сейм зможе вирішити земельне питання і звернувся до Центральної Ради, аби вона доклала всіх зусиль для організації сильної крайової влади¹⁴.

Після ухвалення Тимчасовим урядом відомої «Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 93.

¹² Цит. за: *Ворожянский О.В.* Вказ. праця. — С. 125.

¹³ Там само. — С. 126.

¹⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 225.

Україні» (4 серпня 1917 р.), що обмежувала компетенцію Секретаріату та територію автономного управління, у розвиток 5-го пункту документа про визначення прав відомств місцевого управління, було підготовлено спеціальний додаток з переліком справ, що підлягали компетенції генерального секретарства земельних справ. У його юрисдикції знаходилося сільське господарство в цілому та пов'язані із ним різні виробничі галузі і державні маєтності. Головною метою інституції стала підготовка земельної реформи та проведення негайних тимчасових заходів по регулюванню земельних відносин. Серед низки завдань секретарства було проведення заходів щодо поліпшення і піднесення продуктивності сільськогосподарських та сільських промислів, допомога їх розвитку; завідування справою переселення і розселення сільського населення; опікування лісами та впровадження запобіжних дій до їх охорони і відновлення; охорона водних ресурсів, забезпечення їх раціонального використання; меліоративна справа; рибні та звірові промисли.

Для цього у відання генерального секретарства передавалися інституції російського міністерства хліборобства, конярські заводи, ветеринарна справа, установи по межуванню землі та контроль над банківськими операціями в справі сільськогосподарських позичок¹⁵.

На секретарство покладался також обов'язок допомагати діяльності земельних інституцій, кооперативних і громадських сільськогосподарських організацій, з'ясування місцевих потреб людності у сфері сільського господарства та їх задоволення¹⁶.

Для погодження дій секретарства з діяльністю центральних російських установ представники міністерства хліборобства мали взяти участь у роботі головних органів першого з правом вирішального голосу.

Під юрисдикцію генерального секретарства земельних справ передавалися інституції Києво-Подільського і Волинсько-Холмського управлінь державними маєтностями; Полтавської

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60–60 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 60 зв.

губернії з Харківсько-Полтавського управління, Чернігівської з Чернігівсько-Могильовського управління та Київського управління у межах губерній, що були підвідомчі Генеральному секретаріату¹⁷.

З офіційного листа земельного секретарства до управляючого Київською удільною округою з проханням залишити достатню кількість приміщень в будівлі управління для його потреб, випливає, що офіційна передача російським міністерством землеробства всіх його місцевих установ у відання земельного секретарства мало відбутися у другій половині вересня 1917 р.¹⁸

Воно планувало провести реорганізацію та ліквідацію низки управлінь. Так, завідування всіма державними земельними маєтностями в межах кожної губернії планувалося передати губернським земельним комітетам. Для завідування лісовими маєтками при земельних комітетах утворювалися спеціальні лісові відділи за участю організацій лісоводів. Під опіку земств переходили нижчі сільськогосподарські школи та інституції із загальним контролем з боку генерального секретарства земельних справ. Завідування ж більш великими підприємствами (заводами, фабриками і т.п.), а також середніми сільськогосподарськими школами мало здійснюватися безпосередньо земельним секретарством. За останнім закріплювалося право призначення та увільнення персонального складу підвідомчих йому інституцій, включаючи тих осіб, які згідно закону призначалися Тимчасовим урядом за рекомендацією Генерального секретаріату¹⁹.

На засіданні Малої Ради 5 жовтня генеральний секретар М. Савченко-Більський доповів про стосунки секретарства з установами, які були передані під його юрисдикцію. Він повідомив, що більшість установ взагалі не зносяться з секретарством, посилаючись на відсутність розпоряджень Тимчасо-

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61.

¹⁸ Там само. — Спр. 3. — Арк. 126.

¹⁹ Там само. — Арк. 61 зв.

вого уряду. Маєтки удільного відомства, які вже мали перейти під його управління, до цього часу залишаються у віданні російського міністерства. На думку голови земельного секретарства це було пов'язано із затягуванням видання Тимчасовим урядом необхідних циркулярів²⁰. Не отримала законної сили й інструкція щодо меж компетенції секретарства земельних справ, підготовлена для подання на затвердження уряду. Про цей документ йшлося у «Меморандумі Генерального Секретаріату України Тимчасовому Урядові Російської Республіки» від 13 жовтня 1917 р.²¹

А тим часом становище на місцях погіршувалося, про що повідомляли керівництво Генерального секретаріату місцеві органи влади. Так, подільський губернський комісар докладав міністру внутрішніх справ в середині вересня 1917 р.: «... ще більш різко визначилося безсилля і падіння влади — нема на кого опертися. Нікому вірити, нема на що сподіватися. ... Порядкування життям неможливе, оскільки життя йде без плану. Найбільш несподівані події йдуть одне за одним, що не можна передбачити»²².

За визначенням дослідників історії селянського руху, головною його формою у цей час стала боротьба за ліквідацію великих приватних землеволодінь. У вересні–жовтні 1917 р. сталися 849 селянські виступи, з яких до 90% склали захоплення поміщицьких земель, майна, реманенту²³.

На затягування справи з вирішенням аграрного питання відреагував й III-ій Київський губернський український з'їзд (кінець вересня 1917 р.). Більшість промовців підкреслювали, що селяни не бажають більше чекати вирішення земельного питання, тому необхідно негайно передати землю нетрудових господарств земельним комітетам, для чого, для запобігання анархії, Центральна Рада має видати відповідний закон. Вказувалося також, що нищаться ліси як спекулянтами, так і

²⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 332.

²¹ Там само... — Т. 1. — С. 343.

²² Український національно-визвольний рух... — С. 858.

²³ *Куташев І.В.* Вказ. праця. — С. 88.

селянами. Тому їх треба передати під контроль і охорону земельних комітетів²⁴.

Наприкінці вересня (29 числа) Генеральним секретаріатом була видана Декларація, де сфера роботи земельного відомства окреслювалася завданням розробки плану земельної реформи в Україні для внесення його на затвердження Українських і Всеросійських Установчих зборів. Вихідним її пунктом ставало положення, що трудящим України належить право на землю, яку вони обробляють. До найближчих планів секретарства входило упорядкування земельними відносинами у взаємодії із земельними комітетами, які мають «широку компетенцію щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх діяльності». До завдань земельного секретарства, як заявлялося у декларації, входило також об'єднання справи агрономічної допомоги, поширення шкільної і позашкільної сільськогосподарської освіти, розвиток кооперації та хліборобських артілей²⁵.

Окремо у документі наголошувалося, що секретарство буде готувати «перехід всіх лісів у національну власність», виробивши план організації лісівництва, меліорації, охорони лісів та природних багатств України²⁶.

Заявлена у першій декларації Генерального секретаріату від 27 червня справа організації Крайового українського земельного комітету була продовжена ухваленням 5 жовтня Малою Радою його статуту, підготовленого земельним секретарством²⁷.

Статут передбачав, що діяльність Українського комітету поширюється на всю територію, підвідомчу Генеральному секретаріату, а прилучення до нього земельних комітетів інших губерній залежить від постанов відповідних губернських і повітових земельних комітетів. Згідно документа завдання Комітету були наступними:

²⁴ Український національно-визвольний рух... — С. 890.

²⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 324.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 333.

- об'єднання діяльності місцевих земельних комітетів, загальне керування їх роботою та контроль за їх діяльністю;
- вирішення скарг, поданих до повітових та губернських комітетів, скасування їх рішень;
- збір матеріалів до підготовки земельної реформи та розробка її проекту;
- підготовка документів стосовно управління державними маєтностями для Генерального секретаріату та врегулювання земельних відносин;
- вирішення суперечливих питань, що не відносяться до компетенції губернських земельних комітетів, та «об'єднання діяльності місцевих камер примирення»;
- посилка представників Крайового комітету для ревізії, необхідних роз'яснень та запровадження негайних заходів до врегулювання земельних відносин²⁸.

Документом обумовлювалася спільна праця Головного земельного комітету (загальноросійського) та Крайового шляхом створення представництва обох комітетів. До Головного комітету подавалися всі проекти рішень українського комітету, а саме: видання нових законів, скасування попередньо виданих законів, погодження чинності і розпоряджень Тимчасового уряду у сфері земельних відносин.

За статутом Крайовий український комітет складався з представників: по 5 — від губернських земельних комітетів (один з них мав бути членом губернської земельної управи); 2 — від генерального секретарства земельних справ; по 1 — від секретарств фінансів, торгу і промисловості, праці і внутрішніх справ; по 1 — від Головного земельного комітету, міністерства хліборобства і Центрального бюро по закупці цукру; по 2 — від Українського народного банку, Українського кооперативного комітету і по 1 на кожну губернію — від кооперативів. А також від наступних організацій: губернських рад селянських депутатів, обласних рад солдатських і робітничих депутатів, Всеук-

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62.

раїнської ради робітничих і солдатських депутатів, губернських земств та спеціалістів ряду вищих навчальних закладів, сільськогосподарських товариств²⁹.

Роботу Комітету планувалося організувати у вигляді сесій, які скликатиме Генеральний секретаріат один раз на місяць. У період між сесіями робота проводилася у комісіях, кількість яких визначав сам Комітет. Головою Крайового комітету був товариш секретаря земельних справ, його заступник обирався на загальних зборах Комітету. Вся виконавча робота і діловодство покладалися на секретарство земельних справ³⁰.

III Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив у кінці жовтня 1917 р., у зв'язку із тим, що до цього часу Тимчасовий уряд нехтував справою переходу землі до рук працюючого селянства, а це викликає безлад та невдоволення на місцях, вимагав від Центральної Ради щоб усі землі в Україні до Установчих зборів були негайно передані у відання земельних комітетів. Остаточне ж проведення земельної реформи є прерогативою Українських Установчих зборів, які мають керуватися у цьому питанні наступними положеннями: скасування приватної власності на землю; земельна норма має бути «не менше споживчої і не більше трудової»; ліси, води та природні багатства переходять у користування всього працюючого народу³¹.

Після невдалої подорожі товариша генерального секретаря К. Мацієвича до Петрограда з метою узгодити підготовлені земельним секретарством законопроекти (статут Крайового українського земельного комітету та інструкція про регламентацію стосунків земельного секретарства з цукровими заводами та маєтками Удільного відомства) Мала Рада 24 жовтня доручила останньому підготувати проект закону про передачу землі у розпорядження земельних комітетів для внесення його на розгляд Центральної Ради³².

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 63.

³¹ Український національно-визвольний рух... — С. 872.

³² Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 358.

Вже наприкінці жовтня (30 числа) він був представлений VII-ій сесії УЦР. Цей тимчасовий документ не порушував основ землеволодіння та не скасовував приватну власність на землю. Документ більшістю голосів був ухвалений. Комітету Центральної Ради у зв'язку із цим було доручено після детального доопрацювання документу через Генеральний секретаріат провести його у життя, «ідучи невпинно до соціалізації землі»³³.

Через кілька днів (3 листопада) Секретаріат у відозві до урядових і громадських установ України повідомив, що розробка закону про регулювання земельних відносин і про передачу «нетрудових земель» у розпорядження земельних комітетів на стадії завершення. «Закон буде видано незабаром. До того часу всі захватні своєвільні вчинки радиться припинити»³⁴.

Отже, до кінця жовтня 1917 р. земельне секретарство визначилося із своїми головними завданнями, вміщеними у двох деклараціях та спеціальному додатковому документі про його юрисдикцію; ухвалив статут Крайового українського земельного комітету, що мав об'єднувати, узгоджувати та направляти роботу місцевих земельних комітетів; підготував та провів через сесію УЦР закон про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. І якщо влітку та на початку осені 1917 р. земельне відомство зосереджувало свою основну увагу на роботі з місцевими земельними органами, то наприкінці жовтня воно впритул підійшло до початку проведення аграрної реформи.

³³ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 377.

³⁴ Там само. — С. 391.

ІІІ УНІВЕРСАЛ УЦР ТА УХВАЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНУ

Важливим етапом розвитку українського національного руху стало видання Центральною Радою 7 листопада 1917 р., після жовтневого перевороту у Петрограді, ІІІ Універсалу, який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР). У сфері земельних відносин Універсал задекларував, що «віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі» та інші нетрудові землі сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, скасовується. Оскільки вони є власністю всього трудового народу, вказувалося в Універсалі, вони мають перейти до нього без викупу. У цьому зв'язку генеральному секретарству земельних справ доручалося негайно підготувати закон про управління земельними комітетами, виборними органами, землею до скликання Українських Установчих зборів¹.

Таким чином, ІІІ Універсал впровадив у життя головні прагнення селянства і відійшов від ухваленого 30 жовтня тимчасового закону, що залишав у силі попередній порядок землеволодіння та зберігав приватну власність на землю. Для пояснення задекларованих перетворень в аграрному секторі секретарство земельних справ у доволі короткий час видало низку документів. Першим з них стало повідомлення, розіслане 15 листопада, до всіх земельних установ України про те, що зв'язки урядових і громадських інституцій у межах України з відповідними російськими установами припиняються, тому всі

¹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — 400.

органи міністерства хліборобства підпорядковуються генеральному секретарству земельних справ².

Одночасно УІ сесія УЦР заслухала М. Савченко-Більського про діяльність земельної інституції. Останній зауважив, що принципи земельної реформи, проголошені ІІІ Універсалом, не були узгоджені із його секретарством. Прийняття цього документу не підготовлене відповідною роз'яснювальною роботою серед населення. І це, впевнено доводив голова земельного секретарства, може призвести до стихійного захоплення поміщицьких земель селянством³. На цій підставі М. Савченко-Більський просив про відставку. Не поділяв позицію радикального вирішення земельного питання й його заступник К. Мацієвич.

16 листопада Генеральним секретаріатом було видано спеціальне роз'яснення по земельному питанню. В ньому підкреслювалося, що скасування приватної власності на вказані у ІІІ Універсалі землі та перехід їх до трудового народу проводиться без викупу. Колишнім власникам було заборонено продавати, дарувати, чи передавати землю у власність. До скликання Українських Установчих зборів ці землі передавалися земельним комітетам, однак самочинне захоплення земель, реманенту, лісів і ін. заборонялося. Одночасно Секретаріат брав на себе обов'язок подбати про службовців сільськогосподарських підприємств.

У документі ще раз наголошувалося, що приватна власність скасовувалася лише на «нетрудові землі» сільськогосподарського значення, не зачіпляючи земель трудових господарств. Право власності на землі міст, сіл і ін. населених пунктів, дач, городів, станцій і т. д. залишалось в силі. У справі лісів Генеральний секретаріат визнав їх особливе значення і до Українських Установчих зборів планував видати окремі розпорядження⁴.

² ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 17.

³ *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Вказ. праця. — С. 155.

⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 449–450.

Ще одним документом, підготовленим земельним секретарством одразу після видання III Універсалу, стала відозва від 14 листопада, в якій вказувалося, що незабаром на затвердження Центральної Ради буде внесено законопроект з детальною розробкою наступних положень:

- перелік земель, на які розповсюджується скасування приватної власності;
- порядок передачі цих земель земельним комітетам;
- категорії населення, яким буде передано землю у користування, і на яких умовах.

Відозва містила також ряд застережень щодо самочинного захоплення землі та сільськогосподарського знаряддя, руйнування народного добра. Безземельним та малоземельним селянам пропонувалося звертатися по всіх питаннях до земельних комітетів та зберігати спокій. А останнім негайно взяти під охорону маєтки та провести їх інвентаризацію.

Окремо секретарство звернулося до службовців маєтків, обіцяючи оберігати їх інтереси, із проханням не покидати праці та сумлінно виконувати свої обов'язки. Під юрисдикцію секретарства також переходили господарства особливого значення — селекційні станції, конярські заводи, хазяйства по розведенню племінної худоби та ін.⁵

У розвиток вищевикладеної відозви в середині листопада секретарство підготувало постанову «Про служачих бувших економіях». У документі вказувалося, що у зв'язку із проведенням земельної реформи і переходом у розпорядження земельних комітетів колишніх приватних економіях, першим знадобиться велика кількість робітників — спеціалістів з усіх галузей сільського господарства. Тому земельним комітетам пропонувалося залишити, по можливості, службовців маєтків на своїх посадах, вважати їх службовцями земельних комітетів і виплачувати їм заробітну плату⁶.

⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 445.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.

Відповідно до рішень і розпоряджень секретарства земельних справ губернські земельні комітети також видавали і розсилали свої постанови. Так, Київський губернський земельний комітет звернувся до повітових земельних комітетів з тим, щоб вони за допомогою волосних земельних комітетів на підставі III Універсалу та пояснень Генерального секретаріату 8–15 листопада негайно взяли під свою охорону і контроль вказані у документах землі, мастки і ліси та провели повну їх інвентаризацію. Управління маєтками залишалося при цьому в руках адміністрації маєтків, а службовці і працівники цих господарств залишалися на своїх місцях. У тих випадках, коли адміністрація відмовлялася від виконання своїх обов'язків, завідування маєтками переходило до рук повітових земельних комітетів. Особливо наголошувалося, що рубка і заготовка лісу мали здійснюватися з дозволу земельних комітетів. Постанова набувала сили з 20 листопада 1917 р.⁷

Однак, роз'яснення та звернення практично ніяк не впливали на процес самочинного розподілу землі та реманенту селянами. Міністерство земельних справ було змушено неодноразово звертатися до військового відомства, секретарства внутрішніх справ із проханням надіслати військові частини, чи виставити охорону для захисту від «безладдя на аграрному ґрунті», яке заважає планомірному переведенню земельної реформи⁸. Вже 12 листопада, тобто через кілька днів після оголошення III Універсалу, лісовий департамент, реагуючи на звернення про допомогу з місць, повідомив секретарство внутрішніх справ, що у Київському повіті розростається анархія — нищаться ліси та розкрадається «народне добро». У цій ситуації місцеві органи були безсилі, тому секретарство земельних справ визнало необхідним запровадити заходи загального характеру — виставити охорону для захисту лісів та заготовок продовольчих управ, що належало до компетенції секретарства внутрішніх справ⁹.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 46 зв.–47.

⁸ Там само. — Спр. 3. — Арк. 366.

⁹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 15.

Після одержання листа від центрального комітету всеросійської профспілки трудящих цукрових заводів про незаконні дії селян, що не дозволяють персоналу Коровинецького цукрового заводу користуватися майном маєтку цього заводу, земельне секретарство 15 листопада знову вимагало від секретарства внутрішніх справ вжити негайних заходів¹⁰.

Наприкінці цього ж місяця у листі до відомства внутрішніх справ мова вже йшла про надання у розпорядження повітових комісарів збройної сили, оскільки місцеві земельні комітети безсилі у боротьбі з проявами анархії, що набувають все більшого розмаху¹¹.

В середині грудня прохання про надання військової допомоги губернському комісару було направлено до військового секретарства для наведення порядку у Волинській губернії.

Самочинні дії перетворювалися на буденний, звичайний стан речей на селі. На початку грудня 1917 р. комісар Тимчасового уряду Таращанського повіту Шевченко повідомляв Київського губернського комісара, що новообрані волосні народні управи, не дивлячись на свій авторитет, не мають змоги відновити нормальне життя. Почастішали випадки правопорушень, коли переділ приватновласницьких земель, живого та мертвого реманенту здійснюється самим населенням, відбуваються погроми єврейських лавок, масова порубка лісу, грабування, самовільний захват млинів і т. ін. Місцева міліція безсила у боротьбі із самоуправством. Тому повітовий комісар вважав необхідним негайно збільшити склад народних управ та передати усі приватні володіння під захист земельних комітетів. А також заборонити селянам самовільно розпоряджатися майном приватних маєтків, доручивши цю справу земельним комітетам та запровадити певні покарання за самочинні дії¹².

Свою незгоду з основними положеннями III Універсалу по земельному питанню висловили впливові фінансисти, промис-

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 20.

¹¹ Там само. — Арк. 33.

¹² Там само. — Спр. 6. — Арк. 20.

лові кола і великі землевласники. На спільній нараді членів Генерального секретаріату В. Винниченко, М. Порша, В. Голубовича з представниками київських банків, Всеросійського союзу землевласників, Союзу земельних власників О. Вишневський (голова земельного Союзу) зачитав документ, в якому був висловлений протест проти відміни приватної власності на землю. Його підтримали представники цукрозаводчиків, фінансистів, Союзу польських землевласників. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко, відповідаючи на це гостре питання, у притаманній йому манері дезавуювати очевидне, вказав, що Універсал не впровадив остаточно скасування приватної власності на землю, а лише виявив відношення Центральної Ради до цієї проблеми, яка буде з'ясована Українськими Установчими зборами¹³. Окремо висловили свою незгоду і непокоєння у зв'язку із скасуванням приватної власності на землю польські організації.

Після закінчення роботи VII сесії Центральної Ради була створена спеціальна комісія для підготовки земельного законопроекту. Намагаючись протистояти авторитету соціал-демократа Б. Мартоса, як впливового провідника земельного відомства, і зробити законопроект більш радикальним, головою комісії був призначений український есер П. Христюк. Однак, через брак досвідчених есерівських кадрів та співчуваючих, більшість членів комісії склали фахівці, які не поділяли есерівські погляди. Це призвело до виникнення гострих суперечок всередині самої комісії і унеможливило її нормальну роботу. В результаті члени комісії — українські есери — вийшли з її складу і розробка законопроекту лягла на плечі секретарства земельних справ під безпосереднім керівництвом Б. Мартоса та К. Мацієвича¹⁴. Комісія редагувала документ в остаточному варіанті.

На VIII сесії УЦР 14 грудня товариш генерального секретаря земельних справ Б. Мартос доповідав про той безлад і розруху, що виникли внаслідок хибного тлумачення положень

¹³ Ковальова Н.А. Вказ. праця. — С. 72–73.

¹⁴ Воронянський О.В. Вказ. праця. — С. 142–143.

III Універсалу про перехід землі до рук народу. Він зауважив, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму, ... селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного»¹⁵. Нищення панських маєтків, садиб заможних селян, розподіл одібраного добра і реманенту, племінної худоби, порубка лісів стали звичною нормою життя у селі. За відомостями дослідника І.В. Хміля тільки за два дні, 15 і 16 грудня, Центральною Радою було отримано 425 повідомлень про погроми на селі та нищення поміщицьких маєтків¹⁶. У зв'язку з таким тяжким станом сільського господарства в цілому, Б. Мартос запропонував як найскоріше обговорити земельну справу та негайно призначити генерального секретаря земельних справ, бо попередній подав у відставку. На думку промовця треба було у найближчий час ухвалити закон, який передбачає покарання за нищення сільськогосподарського добра, що дозволить навести хоча б елементарний лад на місцях.

Далі сесія заслухала проект земельної реформи, викладений Б. Мартосом. Він планував збереження великих зразкових маєтків, де вирощується породиста худоба, селекційні господарства; допомогу з боку секретарства земельних справ господарствам — надання необхідних машин, реманенту, насіння. Після доповіді Б. Мартос заявив про свою відставку і висловив думку, що на посаді секретаря земельних справ повинен бути член партії соціалістів-революціонерів¹⁷.

Того ж дня, на вечірньому засіданні, був зачитаний, підготовлений секретарством спільно із Земельним комітетом, «Тимчасовий земельний закон», головні тези якого були накреслені III Універсалом. Б. Мартос дав пояснення тих положень, з якими він особисто був незгодний. По-перше, це відсутність чіткого переліку земель, на які скасовується приватна власність, і по-друге — невизначеність процедури передачі землі. На його думку, розібратися зі всіма суперечностями

¹⁵ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Вказ. праця. — С. 123.

¹⁶ Хмель І.В. Вказ. праця. — С. 45.

¹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. — К., 1997. Т. 2. — С. 23.

зможуть лише Українські Установчі збори на підставі тих матеріалів, які збирає і над якими працює секретарство земельних справ.

З приводу позиції українських есерів по земельному питанню Б. Мартос висловився цілком ясно: «Гасло “Земля народу”, балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». До того ж, про соціалізацію землі не було жодної постанови всеукраїнських селянських з’їздів, а саме постанови останніх бралися за основу при написанні законопроекту, зауважив Б. Мартос. Він вважав, що під соціалізацією «треба розуміти керування земельним фондом громадськими організаціями, і це передбачав законопроект, бо він передає керування земельними справами демократично обраним комітетам»¹⁸. Однак, не зважаючи на особистий скепсис, він запропонував прийняти тимчасовий закон, «який допоможе в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів»¹⁹.

Після виступу Б. Мартоса розпочалися тривалі дебати. М. Зарудний (у. с.-р.) відзначив половинчастість цього законопроекту та його невідповідність принципу соціалізації (українські есери наполягали на цілковитому скасуванні приватної власності на землю). Промовець заперечував також положення закону про можливість викупу землі і виступив проти прийняття законопроекту. Російський соціаліст-революціонер Й. Скловський критикував документ через часткове залишення приватної власності на землю, збереження орендної плати за землю та його шкідливість для робітництва. К. Лукашевич (п.п.с.) також оцінив закон негативно, аргументуючи свою позицію тим, що він занадто «еластичний», а мав би бути прямим і остаточним. Михайловський (польський дем. централ) назвав документ узурпацією прав Установчих зборів і невідповідним положенням III Універсалу.

¹⁸ *Витанович І.* Вказ. праця. — С. 35.

¹⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 24.

Далі виступив російський меншовик Д. Чижевський. Він вважав, що розглядуваний документ не може бути законом про земельну реформу, а є лише актом передачі землі земельним комітетам. Остаточний же земельний закон мають виробити Установчі збори. Він також висловився проти соціалізації землі, яка призведе до анархії. Закон, на його думку, можна ухвалити з деякими поправками.

Доповідач від фракції соціалістів-федералістів М. Кушнір гадав, що прийняття закону поспіхом дуже шкідливе і його необхідно передати у спеціальну комісію на доопрацювання. М. Порш (як представник фракції укр. с.-д.) відзначив, що земельний закон виходить за рамки тимчасового: «В аграрній програмі зацікавлені всі селяни: й ті, що працюють на селі, і ті що в місті. І коли треба говорити про соціалізацію, то не забувають того селянства, що зайнято по різних підприємствах»²⁰. Він також нагадав постанову Всеукраїнського селянського з'їзду про утворення Національного фонду, на яку і треба, за його переконанням, опиратися²¹.

З іншого боку, законопроект був підданий гострій критиці С. Шелухіним, який взяв слово від «Союзу українських соціалістів-самостійників». Він назвав документ, що скасовував приватну власність на землю, ліворадикальним за своєю суттю і наполягав, що його прийняття буде сприяти розвитку анархії у майбутньому²².

Наступного дня дебати з приводу прийняття земельного закону продовжилися. Усі доповідачі, головним чином селяни, висловилися проти законопроекту. Одним з пунктів документу, що викликав загальні нарікання, було положення про збереження недоторканості господарств у розмірі 40 десятин, що обумовлювало так звану «трудова норма». Головним лейтмотивом виступів стало визначення, зроблене селянином Г. Тер-

²⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 26.

²¹ Там само. — С. 25–26.

²² *Яцишина О.Я.* Громадсько-політична та наукова діяльність С.П. Шелухіна (1864–1938 рр.) // Дис. ... к.і.н. — К., 2004. — С. 68.

нюком: «Ви усі тут через принципи сперечаєтеся. А краще ви переробіть ваш закон, щоб всім селянам було добре»²³.

Після дебатів слово знов взяв М. Порш. Він зазначив, що земельний закон готувався Крайовим земельним комітетом та спеціальною комісією, де більшість склали соціалісти-революціонери. Тому незрозумілими виглядають тепер закиди з боку представників цієї партії. Він ще раз запропонував серйозно замислитися над вимогою соціалізації землі і відмовитися від демагогії. Як голова комісії по розробці земельного закону, М. Порш назвав зроблені зауваження несерйозними і знов запропонував прийняти закон з тим, щоб спільна комісія внесла всі необхідні додатки та поправки.

На голосування було висунуто дві резолюції. Резолюція від українських соціалістів-революціонерів констатувала, що закон не відповідає інтересам трудового селянства; його треба передати на доопрацювання до фракційної комісії та переробити на основі двох принципів — повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі. Вона містила також вимогу негайного призначення генерального секретаря земельних справ з членів партії українських есерів.

Друга резолюція, від фракції українських соціал-демократів, пропонувала наступну формулу переходу: основою закону мають бути постанови III Універсалу по земельному питанню, тому тимчасовий законопроект взяти за основу і одночасно передати його у парламентську комісію для доробки і подання на розгляд Центральної Ради.

Після оголошення резолюцій М. Порш зробив заяву, що у тому випадку, коли буде прийнята резолюція соціалістів-революціонерів, українські соціал-демократи відкличуть своїх представників із складу Генерального секретаріату. До цієї заяви прилучився і представник соціалістів-федералістів М. Кушнір. Таким чином, виникла загроза кризи українського уряду. У цей

²³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 27.

день справа із земельним законопроектом так і не була вирішена²⁴.

Наступного дня, 16 грудня, робота сесії розпочалася із звіту Генерального секретаріату. Після ухвалення постанови з висловлюванням довіри Центральній Раді до свого виконавчого органу, напруга, викликана суперечностями з приводу земельного закону, дещо спала. Нарешті, 17 грудня, більшістю голосів була прийнята формула переходу, подана українськими есерами, наступного змісту — законопроект не приймати, доручивши новоствореній комісії з пропорційним представництвом від усіх фракцій Ради, підготувати новий законопроект, який має бути поданий на розгляд Малої Ради. Основою майбутнього документу повинні були стати принципи повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі²⁵. Отже, перемогла точка зору есерів.

Того ж дня Центральна Рада обрала парламентську комісію для вироблення земельного законопроекту. До неї увійшли: 10 українських есдеків, 2 російських есера, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 представнику від меншовиків, Бунду, російських есдеків та самостійників²⁶.

Комісія працювала кожного дня і за 2 дні (до 19 грудня) були обговорені основні положення майбутнього закону: скасування приватної власності на землю; право кожного громадянина на землю; про органи порядкування землею; форми користування землею; правила користування землею; та обов'язки держави щодо забезпечення права на землю²⁷.

20 грудня на засіданні Генерального секретаріату Б. Мартос знов просив про відставку, посилаючись на зміст резолюції Центральної Ради по земельному питанню і неможливість відповідати за роботу земельного секретарства. Відставка була прийнята і його обов'язки тимчасово доручили виконувати

²⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 28–29.

²⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 35.

²⁶ Там само... — Т. 2. — С. 35.

²⁷ Там само. — С. 50.

генеральному секретарю продовольчих справ М. Ковалевському²⁸. Наступного дня секретарем земельних справ Мала Рада затвердила українського есера О. Зарудного.

22 грудня 1917 р. він вперше взяв участь у засіданні Ради секретарства земельних справ, як голова відомства, і виступив з вітальним словом. У своїй промові він відзначив, що ним будуть проводитися в життя попередні загальні принципи у земельній справі. Особливо важливою, на думку нового генерального секретаря, була праця лісового департаменту²⁹.

Справа із підготовкою і ухваленням земельного закону продовжилася у наступному, 1918 році. IV Універсал УЦР (11 січня 1918 р) повідомляв, що розроблений закон про землю буде найближчим часом розглянутий Центральною Радою, а Рада Народних Міністрів (РНМ), зі свого боку, вживе усіх необхідних заходів, аби до весни 1918 р. передача землі через земельні комітети до рук трудового народу відбулася. Ліси, водні ресурси, природні багатства переходили у порядкування українського уряду³⁰. І вже 16 січня на IX сесії УЦР за пропозицією М. Грушевського був одностайно прийнятий, поданий напередодні, проект земельного закону в цілому³¹. Він був опублікований 30 січня у «Віснику Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки». Закон мав тимчасовий характер, на період до скликання Українських Установчих зборів.

За відомостями І. Витановича цей земельний закон був підготовлений чотирма особами — українськими есерами О. Шумським та П. Христюком і російськими есерами Пухтинським та Дешевим. Посилаючись на П. Христюка, І. Витанович також вказує, що за основу був взятий проект, вироблений ще у II Державній думі фракцією російських соціалістів-революціонерів³².

²⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 52.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.

³⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 103.

³¹ Там само. — С. 113.

³² *Витанович І.* Вказ. праця. — С. 36.

Законом оголошувалося скасування приватної власності на землю, яка з її «водами, надземними і підземними природними багатствами» стає «добром Української Народної Республіки». Право користування природними ресурсами належало всім громадянам УНР, а порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів — Українській Центральній Раді. Управлінням в межах цього закону мали опікуватися: органи міського самоврядування — землями міського користування; сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети — всією іншою землею. На центральний та місцеві органи порядкування землею покладалися обов'язки забезпечення користування та охорони природних багатств. Закон містив також положення про засади користування землею та перелік перешкоджальних заходів по запровадженню земельної реформи³³.

Вже після закриття IX сесії УЦР міністерство земельних справ 16 січня звернулося до українського селянства з повідомленням, що спеціальна парламентська комісія працює над підготовкою тимчасового земельного закону для подання його на розгляд Українських Установчих зборів, які остаточно вирішать питання державного устрою УНР. Заявлялося також, що незабаром земельне міністерство опублікує інструкцію щодо правил діяльності земельних комітетів та порядку передачі і користування землею, реманентом, лісами, культурними угіддями та забезпечення хліборобів насінням, машинами і т. д. У зверненні підкреслювалося, що селяни повинні показати своє свідоме ставлення «до сучасних змін у земельній справі і рішуче не допускати руїни у господарстві»³⁴.

Наступного дня, 17 січня, відозву до селянства видала Рада Міністрів, в якій вказувалося, що тепер вся земля перейшла до рук трудового народу. Тому тепер перед останнім, земельними комітетами, народними управами, кооперативами, комітетами селянських спілок стоїть нагальне завдання подбати, щоб вся

³³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 128–130.

³⁴ Там само. — С. 126.

земля була засіяна і зібрати врожай не менший, ніж у минулих роках³⁵.

Отже, перший етап у вирішенні земельного питання в краї був пройдений. Центральна Рада ухвалила, нарешті, закон про землю, визначивши головні положення земельної реформи. За основу були взяті есерівські, найбільш радикальні, принципи вирішення цієї гострої, давно назрілої проблеми, що кардинальним чином змінювало систему землекористування в Україні. Однак, реалізації закону завадила війна із більшовицькою Росією.

³⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 127.

РОБОТА ДЕПАРТАМЕНТІВ ТА ВІДДІЛІВ МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ

На жаль, збереглося надзвичайно мало документів, що свідчать про поточну діяльність чотирьох департаментів та окремих відділів земельного міністерства. Однак, вони дають певну уяву про методи та зміст їх роботи. Кожен з підрозділів, як правило, розпочинав свою працю з розсилки циркулярів та розпоряджень до відповідних місцевих органів для з'ясування загального стану справ.

Так, земельний департамент розіслав на місця анкети для збору інформації, щоб найбільш оптимально організувати свою роботу. Він потребував наступних відомостей:

- які громадські організації приймали участь у регулюванні земельних відносин до заснування земельних комітетів;
- особливості місцевого землеустрою;
- участь у сільськогосподарському перепису 1917 р.;
- чи проведена підготовча робота по збору матеріалів з історії земельних відносин, стану сільського господарства, хліборобської промисловості, економічного життя населення;
- чи визначений обсяг землі, що має перейти до рук «трудового народу» та кількість населення, яке потребує додаткової землі, а також норми необхідного земельного забезпечення;
- і у зв'язку із попереднім — чи вистачить землі для забезпечення місцевого «трудового народу»;
- які вжиті заходи для охорони досвідних інституцій, селекційних станцій, зразкових хазяйств по розведенню елітного скота, цінних культур та ін.

Анкета містила також запитання про час створення земельного комітету, його склад, діяльність відділів і комітетів, якщо вони були, бюджет та порядок вирішення земельних конфліктів¹.

Землемірної справи торкається лише кілька документів за квітень 1918 р. У одному з них адміністративний відділ земельного департаменту звертається 8 квітня до губернських землемірів з проханням негайно надіслати до міністерства на затвердження списки землемірів, які знаходяться на державній службі, з врахуванням того факту, що всі працівники повинні мати українське громадянство².

10 квітня Радою міністерства земельних справ були ухвалені штати центральної і місцевих межових інституцій при земельному департаменті³. Через тиждень, 18 квітня, міністерство оповістило землемірні установи та організації про скликання 9 травня землемірного з'їзду для вирішення питань практичного характеру з метою об'єднання та організації землемірних робіт. Планувався наступний порядок денний з'їзду: роль і завдання роботи землемірів; комплектування штатів землемірних установ; забезпечення останніх геодезичними інструментами; організація центральної межової наукової інституції; реформа землемірної освіти; страхування; та питання про інститут присяжних землемірів⁴.

Одним з заходів відділу досвідної справи департаменту сільського господарства 7 грудня 1917 р. стало оголошення про початок практичної праці і звернення до усіх досвідних установ України з проханням надати певні відомості, надіслати друковані матеріали, звіти, журнали та дослідження з окремих питань досвідної справи, що видавалися місцевими установами для підготовки агрономічного довідника; а також висловлювати свої побажання в справі поширення і поліпшення досвідної роботи⁵.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 58–62 зв.

² Там само. — Спр. 2а. — Арк. 44.

³ Там само. — Спр. 35. — Арк. 30.

⁴ Там само. — Спр. 2а. — Арк. 11 зв.

⁵ Там само. — Спр. 3. — Арк. 290.

Про діяльність підвідділу метеорології досвідного відділу відомо тільки, що 13 січня 1918 р. була проведена нарада з метою організації служби метеорології України. Результатом її роботи стала постанова про збір та зведення найбільш повних даних, що надходять до центральних губернських метеорологічних органів, для вивчення клімату⁶.

Квітнем місяцем датуються розпорядження ветеринарного відділу департаменту сільського господарства. У його відозві до губернських та міських народних управ України від 15 квітня 1918 р. вказувалося, що ветеринарно-лікарська допомога входить до компетенції громадських інституцій і тісно пов'язана із добробутом певних місцевостей. Для об'єднання ветеринарних сил відділ планував злиття громадських ветеринарних інституцій з урядовими. Тому місцевим органам пропонувалося розглянути доцільність такого злиття, а також обговорити можливість взяття під своє керівництво місцевих пунктів ветеринарії. У документі вказувалося також, що при відділі працюватиме автономна ветеринарна рада, обрання якої планувалося на першому всеукраїнському ветеринарному з'їзді⁷.

Одночасно головна ветеринарна управа робила спроби навести порядок у галузі виробництва промислової худоби. 15 квітня був виданий циркуляр до губернських народних управ та Харківського ветеринарного інституту з вимогою вжити рішучих заходів, щоб ветеринарні лікарі, які оглядають промислову худобу на шляхах і залізницях, вилучали з гуртів племінну худобу, не допускаючи її відправки на бойню, з подальшою її передачею у розпорядження місцевих земельних комітетів⁸.

У вересні 1917 р. планувалося утворити при Генеральному секретаріаті зоотехнічну секцію. 14 вересня відбулася нарада спеціалістів по зоотехніці, на якій було визначено платформу роботи і головні заходи майбутнього відділу. До першочергових

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 2а. — Арк. 16.

⁷ Там само. — Арк. 47.

⁸ Там само. — Арк. 46.

питань у галузі тваринництва було визнано проведення можливо точного обліку і реєстрації племінного та високопродуктивного скота; визначення категорій тварин, що потребували урядової охорони; забезпечення племінного і продуктивного тваринництва кормами, пасовиськами та помешканнями; заходи по вдосконаленню тваринництва; допомога у кооперативному будівництві галузі та скликання наради по тваринництву⁹.

На початку 1918 р. ці справи взяли на себе відділи скотарства та конярства департаменту сільського господарства. Наказом міністра земельних справ М. Ковалевського у зв'язку із надзвичайним значенням конярства, особливо для боєздатності армії, усі приватні кінні заводи були передані до відділу державних кінних заводів (середина квітня 1918 р.)¹⁰.

Про роботу відділу кооперації департаменту сільськогосподарської економіки, статистики і кооперації документи майже нічого не розповідають. Можна сказати тільки, що навесні 1918 р. відділом були влаштовані кооперативні курси та бюро праці для слухачів цих курсів. Для відрядження на роботу вже підготовлених інструкторів відділ зробив запит до повітових народних і земських управ — спеціалісти яких галузей кооперації потребували місцеві органи на той час¹¹.

Окремою ланкою роботи земельного міністерства була спеціальна освіта у галузі сільського господарства. На підставі закону Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. про передачу усіх освітніх установ України міністерству народної освіти, тільки землемірні і сільськогосподарські освітні заклади перейшли під юрисдикцію іншого відомства — міністерства земельних справ. Ними опікувався відділ сільськогосподарської освіти департаменту сільського господарства. Зауважимо, що окремо у лісовому департаменті працював науково-педагогічний відділ, що керував роботою лісових навчальних закладів.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–2.

¹⁰ Там само. — Спр. 2а. — Арк. 11.

¹¹ Там само. — Арк. 46.

Весною 1918 р. на державному утриманні була низка освітніх сільськогосподарських установ. Серед них, вищі навчальні заклади — Ново-Олександрівський інститут сільського господарства та лісництва, Одеський сільськогосподарський інститут (утворений за ініціативою та зусиллями громадськості у лютому 1918 р., першим його факультетом став агрономічний) та агрономічний факультет Київського політехнічного інституту. Закладів із середньою спеціальною освітою було шість — Харківське середнє сільськогосподарське училище садівництва та хліборобства, Херсонське, Верхнє-Дніпровське (Катеринославщина) і Таврійське середні сільськогосподарські училища, Уманське училище садівництва та хліборобства і середнє гідротехнічне училище у Києві. Останнє на той час працювало 4 роки і було єдиним учбовим закладом з цієї спеціальності в Україні. Нижчих сільськогосподарських навчальних закладів було значно більше — протягом 1917 р. фінансувався 21 заклад. На утриманні були й нижчі сільськогосподарські, культурно-технічні та садівничі училища, практичні школи, школи садівництва, народні початкові сільськогосподарські школи. Згідно кошторису видатків по відділу сільськогосподарської освіти на 1918 р. передбачалася допомога земствам, товариства, приватним особам в утриманні різних установ спеціальної освіти. Вже влітку 1918 р. їх налічувалося 61, протягом року було відкрито ще 5 нижчих освітніх закладів¹².

Для встановлення загальних принципів керування ними був складений окремий Статут комітету по сільськогосподарській освіті при міністерстві земельних справ. Він був затверджений сьомою нарадою директорів та завідуючих відділами департаменту сільського господарства 8 березня 1918 р. Статутом визначалося, що комітет є дорадчим органом, який у невідкладних, або дрібних справах виконує функції Головної ради по сільськогосподарській освіті. Він мав розглядати законопроекти, прохання про допомогу різних освітніх інституцій, займатися організацією нових шкіл, курсів, профільних музеїв, готувати

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 5 зв.—9.

підручники та навчальні посібники, плани викладання у фахових навчальних закладах, а також опікуватися «загальними педагогічними питаннями».

Очоловав комітет директор відділу сільськогосподарської освіти, а в якості постійних членів у ньому працювали представники від департаментів сільського господарства, земельних справ і окремих його відділів, фахівці — члени Ради відділу сільськогосподарської освіти, голова відділу лісових шкіл міністерства освіти, а також профільних факультетів Київського політехнічного інституту, Київського університету, Київського народного університету та інших установ. Комітет одержав право кооптації нових членів, запрошення спеціалістів та складання окремих комісій¹³.

Порядок роботи комітету визначався наступним чином. Справи на розгляд цієї інституції вносилися її головою, а їх попередня розробка і слухання покладалися на відділ сільськогосподарської освіти. Його постанови, якщо вони далі не вносилися до ради по професійній освіті, виконувалися після їх затвердження міністром земельних справ¹⁴.

На ім'я директорів та адміністраціям сільськогосподарських шкіл освітнім відділом 9 квітня був розісланий циркуляр. У документі повідомлялося, що до видання окремого закону про сільськогосподарську освіту навчальні заклади є інституціями української держави і працюють на підставі законів та статутів, що не були скасовані українською владою до цього часу. Тому від керівництва шкіл вимагалось вжити усіх заходів для того, щоб ці заклади відповідали «національно-державному становищу». Всім учителям, які володіли українською мовою, пропонувалось почати викладати українською. При цьому зауважувалось, що найближчим часом державна допомога школам із викладанням предметів недержавною мовою може бути припинена. Вказувалось, що з початком нового навчального року усі години російської мови, географії та історії заміняться

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 11–12.

¹⁴ Там само. — Спр. 34. — Арк. 14–15.

викладанням української мови, історії і географії. Стосовно ж перших дисциплін будуть подані окремі розпорядження.

Цим же циркуляром відділ наполегливо прохав надіслати звіти по стан шкіл, їх майна і т.д. з 1 липня 1917 р. до 1 квітня 1918 р. з докладним переліком пошкоджень й матеріальних втрат. Документ підписали міністр земельних справ М. Ковалевський та директор відділу сільськогосподарської освіти М. Кухаренко¹⁵.

Наступного дня, 10 квітня, відповідним розпорядженням освітній відділ ставив перед адміністраціями шкіл завдання не тільки захищати школи та шкільне майно, земельні ділянки, що їм належали, від грабувань, а й також вжити заходів для збереження великих мастків з їх майном та необхідною кількістю землі для заснування нових сільськогосподарських шкіл. Останніх, за планами відділу, мало бути не менше як одна на волость. Незрозуміло, у цьому зв'язку, чим керувався відділ надаючи подібні вказівки, та яким чином керівництво шкіл, яке не завжди могло зберегти в цілості власну установу, мали виконувати такі розпорядження. Від самочинних захватів земельних ділянок, пошкоджень обладнання, майна — будівель, машин та худоби — страждали на той час й сільськогосподарські школи. Для запобігання таким випадкам міністр земельних справ звернувся до губернських та повітових земельних комітетів із роз'ясненням, що усі землі, які знаходяться у розпорядженні наукових і освітніх установ, залишаються у їх користуванні, та вимогою вжити заходів для охорони шкільного майна¹⁶.

Відділ освіти пропонував школам «скористатися моментом» й поповнити шкільний інвентар, звернувшись до місцевих земельних комітетів та улаштувати свої польові господарства шляхом перемежування¹⁷.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 4–4 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 5 зв.–6.

¹⁷ Там само. — Спр. 2а. — Арк. 44 зв.

Визначився із головним напрямком своєї діяльності у березні 1918 р. видавничий відділ — задовольнити, у першу чергу, нижчі, а по можливості, й середні сільськогосподарські школи підручниками вже восени біжучого року. Для цього видавнича комісія відділу звернулася до усіх фахівців міністерства земельних справ з проханням розробити й надати відділу детальну програму видання підручників з окремих галузей знання, списків вже існуючих книжок для їх перекладу українською мовою, а також надати рекомендації щодо спеціалістів, до яких можна було б звернутися із пропозицією скласти необхідні посібники¹⁸.

Отже, практична робота відділу сільськогосподарської освіти розпочалася лише навесні 1918 р. За часів Центральної Ради йому залишалося працювати менше двох місяців, і тому складно сказати, чи вплинули суттєво його заходи на поточну роботу спеціальних освітніх закладів. До того ж, весною 1918 р. до відомства народного міністерства освіти були передані усі професійні та технічні школи, в тому числі й колишнього російського міністерства землеробства. Уточнимо, що у складі народного міністерства освіти працював департамент професійно-технічної освіти із відділом сільськогосподарської і медичної освіти. Свідчення, які б могли допомогти з'ясувати які саме освітні установи передавалися від земельного міністерства до освітнього, чи сталася така передача і як були диференційовані функції цих двох відомств, автору виявити не вдалося.

Стосовно діяльності лісового департаменту зберігся окремий, досить великий корпус документів, що дозволяє більш докладно розглянути його роботу. 1 жовтня 1917 р. це відомство очолив М. Шаповал — кваліфікований фахівець з лісової справи. Він брав участь у I Всеукраїнському лісовому з'їзді, що відбувся 18 липня у Києві¹⁹, в якому взяли участь лісничі, лісові техніки — практики лісової справи. На порядку денному роботи

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 18–18 зв.

¹⁹ Чумаченко О.А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала // Дис. ... к.і.н. — К., 2002. — С. 76, 78.

форуму були: організація лісового крайового товариства, статистика лісів в Україні, організація лісоуправління, збирання статистичних даних, визначення напрямків лісової політики та ін.²⁰.

В ході роботи форуму був підготовлений документ під назвою «Статут Крайового лісового комітету». В архівних фондах збереглась копія Статуту, згідно якого Крайовий лісовий комітет мав організувати охорону і управління всіма лісами України, для чого напрямки його роботи поділялися на законодавчу, господарську, адміністративну і юридичну.

Першочергово, Крайовий комітет повинен був з'ясувати площу лісів, характер їх володіння та визначити порядок і умови передачі лісів від російського лісоуправління до українського. До прийняття аграрного закону та початку його дії інституція мала переглянути документи, що регламентували роботу лісової галузі та провести ті зміни, які були невідкладними, підготувавши необхідні законопроекти та постанови.

До компетенції Комітету належало визначення схеми адміністративного управління галуззю, організація теоретичної і практичної підготовки технічних кадрів, завідування існуючою системою лісових шкіл та відкриття нових. Він також розглядав суперечки та непорозуміння у лісових справах з правом ухвалення постанов консультативного характеру, організував форми контролю та звітування підрозділів лісового управління.

Склад Лісового комітету передбачалося комплектувати за рекомендацією лісових органів та за запрошенням Генеральним секретаріатом спеціалістів у галузі лісівництва, меліорації, лісопромисловості та лісової науки. Перший склад цього органу був запропонований у наступному вигляді: Г. Висоцький, З. Головянко, В. Іваницький, О. Мицюк, О. Макаренко, І. Лотоцький, В. Заїченко-Жадько, М. Шаповал і К. Павлюк.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 14.

При Крайовому лісовому комітеті передбачалося організувати окремі комісії — наукову, лісотехнічну, меліоративну, економічну та видавничу²¹.

Після лісового з'їзду у липні 1917 р. у Києві було засновано «Крайове лісове товариство» з метою систематичного наукового дослідження лісів, збору статистичних даних лісів в Україні у її етнографічних межах для подальшого складання плану раціонального використання лісових ресурсів, управління і контролю для передачі науково обґрунтованих матеріалів Центральній Раді. У повідомленні до секретарства земельних справ про організацію товариства за підписом його голови вказувалося, що хоча лісова галузь, безперечно, пов'язана із аграрним питанням взагалі, її проблеми мають вирішуватися самостійно. З огляду на це, керівництво прохало Секретаріат допустити до роботи у секретарстві земельних справ голову товариства М. Шаповала та його заступника Б. Іваницького²².

Треба зазначити, що восени 1917 р. за розпорядженням російського міністерства землеробства було заплановано реорганізацію лісового управління, створення при губернських земельних комітетах лісових відділів із передачею під їх управління усіх державних і приватних лісових дач при збереженні підпорядкованості центральному лісовому органу.

Українською владою документ, що регламентував роботу місцевих лісових органів, був затверджений лише 3 березня 1918 р. — інструкція по організації повітових лісових відділів. Згідно неї при кожному повітовому земельному комітеті засновувалися лісові відділи повітової земської управи. Інструкція визначала функції лісових відділів — впровадження в життя постанов центральної і губернської влади по лісових справах; нагляд за дотриманням правил охорони та рубки лісів; складання щорічного кошторису витрат лісових матеріалів у повітах; дозвіл на одпуск лісу; ревізія та контроль на місцях; заходи по поліпшенню стану лісів, влаштування доріг, мостів та інші

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 12.

²² Там само. — Арк. 13–13 зв.

лісові роботи; збирання даних для лісової статистики та складання планів лісових хазяйств і звітів.

Завідувачів лісовими відділами інструкція доручала обирати одного з членів земельної управи. Узгодження діяльності місцевих лісових відділів, вирішення технічних питань покладалося на створювані лісові ради. Останні мали опікуватися господарськими планами, експлуатацією лісів, лісобудівними роботами, побудовою лісотехнічних заводів і т. д.²³

Початок безладу та негараздів у лісовому хазяйстві в Україні припадає на літо 1917 р. На з'їзді лісових діячів Київської і Подільської губерній (липень 1917 р.) делегати вказували, що становище службовців галузі стає дедалі нестерпнішим. Почастішали випадки зміщення посадовців зі служби охорони лісових хазяйств як державних, так і приватних; самовільного захоплення окремих лісових ділянок, порубки лісу; перешкоджання заготівлі дров та лісових матеріалів лісопромисловцями для цукрових та інших заводів; потрави та нищення лісових культур і т. д. У резолюції з цього приводу делегати підкреслювали, що перед ними стоять важливі завдання, для чого їм необхідна підтримка як з боку міст, різних військових і громадських організацій, так і з боку місцевого населення.

Делегати з'їзду звертали увагу, що лісова адміністрація взагалі не захищена від ексцесів і тому не може виконувати відповідальну громадську і державну роботу. Таке положення дезорганізує тил армії — не проводиться заготовка дров і інших матеріалів для військових потреб, залізниць і т. д. Всі методи впливу, підкреслювали вони, письмові звернення, усні пояснення спеціалістів, комісарів і інших посадових осіб мали лише короткострокові наслідки. Тому з'їзд постановив звернутися до УЦР з проханням негайно прийняти заходи для запобігання самовільному захвату та нищенню лісів, недопущення зміщення службовців зі своїх посад та всякого роду протиправних дій²⁴.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 23–23 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 8–8 зв.

Для виконання цього рішення було складено делегацію у складі 5 осіб.

Протягом осені 1917 р. самоуправство набуло ще більших масштабів, про що земельне відомство повідомляли різні посадовці та організації. Так, в середині жовтня від товариша секретаря польських справ до земельного секретарства надійшов лист з інформацією, що у Новгород-Волинському повіті селяни рубають і вивозять ліс з приватного маєтку. Місцева адміністрація розписується у своєму безсиллі, а звернення через секретарство внутрішніх справ до повітового комісара вжити самих рішучих заходів для припинення самочинної рубки не мало жодних наслідків²⁵.

Листи з донесеннями про порубку лісів (від Гайсинського, Брацлавського, Ново-Ушицького, Ямпільського, Олеспільського повітових земельних комітетів, Ананіївського лісництва та ін.) у великій кількості надходили до земельного секретарства протягом осені 1917 р. У відповідь секретарство розсилало на місця розпорядження з вимогами негайного припинення нищення лісів, однак вони не мали практично ніякого впливу. Секретарство продовжувало отримувати скарги про захвати лісових матеріалів; перешкоди на шляху забезпечення дровами цукрових заводів; самовільний випас худоби, розгін орендаторів з ділянок тимчасового сільськогосподарського використання; залякування лісової охорони.

Шукаючи виходу з такого становища, 10 листопада лісовий департамент земельного секретарства видав циркуляр до лісових комітетів, в якому повідомлялося, що рішенням Тимчасового уряду від 10 жовтня про охорону лісів та їх рубку, видача дозволу на рубку лісу покладена на повітові, а дозвіл на розчистку лісових площ — на губернські земельні комітети. Крім того, на земельні комітети зобов'язувалися наглядати за лісами на місцях. Враховуючи це рішення лісовий департамент, відповідно до розпорядження товариша міністра землеробства Н. Фалєєва, пропонував лісоохоронним комітетам всі справи,

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 12.

що торкалися рубки лісу, випасу скота, розчистки лісових площ передавати для вирішення до губернських комітетів. Відносно інших функцій лісових комітетів планувалося видати окрему постанову²⁶.

Після видання УЦР III Універсалу, який скасував приватну власність на землю, лісовий департамент видав низку звернень та циркулярних розпоряджень. 16 листопада він звернувся до губернських, повітових і волосних земельних комітетів з вказівкою, що ліси, які мають загальнодержавне значення для Української Народної Республіки, повинні без викупу перейти у народну власність, для чого необхідно підготувати відповідний закон. А до того часу Генеральний секретаріат має розробити для затвердження Центральною Радою тимчасові постанови стосовно:

- категорій лісів, на які скасовується право власності і які підлягають передачі у розпорядження земельних комітетів;
- організації лісових відділів земельних комітетів;
- порядку охорони лісів і лісоуправління.

Земельним комітетам доручалося звернути особливу увагу на охорону лісів, у тому числі й тих, що мали захисне значення (затримка пісків, укріплення берегів річок і т. ін.); контроль за проведенням заготівлі лісових матеріалів для потреб промисловості; взяття на облік всіх лісів, крім державних та удільних; недопущення самоуправного звільнення лісових службовців та охорони²⁷.

Через 2 дні, 18 листопада, в листі, за підписом директора лісового департаменту, вказувалося, що в аграрному секторі краю «іде велика погромна хвиля» і значна частина її пов'язана саме із лісовим господарством. До відомства надходить безліч телеграм і паперів із проханнями припинити погроми, самочинні порубки, грабування вже заготовленого лісу. Таке поло-

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 34–34 зв.

²⁷ Там само. — Спр. 6. — Арк. 8–9.

ження загрожує роботі підприємств, що працюють на оборону, залізниць і призводить до поглиблення розрухи²⁸.

До місцевих земельних комітетів розсилалася велика кількість листів із дорученнями негайно вирішити конкретні справи незаконної вирубки лісу, самочинного захоплення заготовлених дров і т. ін. Для відновлення охорони лісових площ лісовий департамент неодноразово звертався до військового секретарства з проханням видати відповідні розпорядження. Так, 4 грудня директор лісового департаменту пропонував зобов'язати командування 414 піхотного Українського полку виділити хоча б невеликі військові загони для запобігання порубок у Дарницькому дослідному лісництві (Остерський повіт Чернігівської губернії), яке мало велику вартість як єдина українська наукова лісова установа²⁹. Зверталася секретарство і до Микільсько-Слобідського земельного комітету з вимогою негайно вжити заходів для припинення порубок у дослідному лісництві. Однак самочинства продовжувалися.

У середині січня 1918 р., 11 числа, лісокультурний відділ лісового департаменту розіслав губернським земельним комітетам спеціальні анкети для з'ясування стану лісових культур, очікуючи зібрати хоча б приблизні статистичні дані для планування лісокультурних робіт. Він також повідомив, що до початку весняних робіт планується зібрати з'їзд українських лісників та лісоводів для об'єднання зусиль та вироблення лісової політики в Україні³⁰.

Одночасно департамент повідомляв, що ним підготовлений законопроект про передачу всіх неказених лісів до губернських і повітових земельних комітетів, відповідно до якого, у разі потреби, земельні комітети зможуть передавати ділянки лісу у розпорядження комітетам по паливу³¹.

З повідомленням, що «основи управління лісами і використання лісів остаточно будуть установлені лісовим законом», а до

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 22.

²⁹ Там само. — Арк. 38.

³⁰ Там само. — Спр. 12. — Арк. 137.

³¹ Там само. — Спр. 23. — Арк. 8.

того часу завдання комітетів у лісовій справі полягає у захисті лісів від нищення та налагодження лісового господарства, лісовий департамент знов звернувся до губернських та повітових земельних комітетів 1 квітня 1918 р. У цьому зв'язку земельні комітети, вказувалося в документі, повинні «обережно» ставитися до справ видачі дозволів на використання лісових ресурсів, та пильно стежити за протипожежною безпекою, не допускати недозволених розкорчовок, надмірних випасів худоби, що ведуть до занепаду лісового господарства³².

Тим же числом датоване й розпорядження лісового департаменту про сприяння нормальній роботі паперових фабрик. Земельні комітети мали подбати, щоб заготовка дров та інших матеріалів, необхідних для вказаних підприємств, проводилася неухильно, а їх вивезення до місць призначень була беззастережною³³.

Однак, не дивлячись на низку розпоряджень, звернень, пояснень, закликів, становище в лісовій справі погіршувалося. Так, завідуючий Летичівським лісництвом Подільської губернії у середині квітня докладав Київ-Подільському управлінню землеробства, що його лісництво у сучасний момент знаходиться у критичному становищі. Лісова охорона під тиском погроз та насильства змушена була залишити свої садиби і ліс кинутий напризволяще — гинуть цілі масиви середньовічного лісу, поширився порівняно із минулим роком випас худоби. Земельні наділи лісової охорони та адміністрації захоплені селянами, казенні садиби поступово грабуються. Усі намагання та клопотання завідуючого до різних комітетів, комісарів та комендантів не дали жодного результату, тому без допомоги він не може зарадити справі. На його думку, треба було негайно надати невеликий військовий загін у розпорядження лісової адміністрації; покарати осіб, винних у самоуправстві; покласти на сільські комітети, що своїми діями не тільки не сприяють встановленню порядку, а навіть потурають виселенню охорони і

³² ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 37–37 зв.

³³ Там само. — Арк. 40.

іншим самочинним заходам, сувору відповідальність. Завідуючий лісництвом наполягав на встановленні контролю над діями місцевої влади, бо за його твердженням, без цього усі розпорядження зникатимуть без сліду³⁴. І такі свідчення, звертання та звіти, на жаль, не були поодинокими.

Висловили своє занепокоєння станом справ й лісопромисловці. Наприкінці квітня (23 числа), з міністром продовольчих і земельних справ М. Ковалевським мала розмову делегація від союзу лісопромисловців у складі А. Березіна, Д. Вернера, А. Березовського-Желізняка. Вона подала доповідну записку про ситуацію у лісовій промисловості в Україні. Делегація відзначила, що всі запаси палива використані, рубка лісів не проводиться через непевність у завтрашньому дні та перешкод з боку земельних комітетів. Для попередження паливної кризи необхідно як найскоріше видати лісовий закон, який має затвердити: лісорубні договори; заборону земельним комітетам втручатися у справу заготовки та вивозу дров і лісових матеріалів. Делегація також наполягала на потребі розіслати розпорядження місцевій владі вжити рішучих заходів для повернення пограбованого населенням майна лісопромисловців. Зі свого боку останні гарантували українському уряду всіляку підтримку і допомогу, погоджуючись працювати у нових умовах, і даючи згоду на «справедливе обмеження своїх інтересів в ім'я загального добробуту»³⁵.

У відповідь міністр висловився у тому сенсі, що український уряд може піти на зустріч лісопромисловцям на підставі перетворення лісових підприємств на синдикати. А оскільки лісовий закон буде виданий лише через один-два місяці, то поки що буде підготовлена спеціальна інструкція, де окремо буде вказано, що дрова та лісові матеріали, що були заготовлені до видання Ш Універсалу, не можуть затримуватися без компенсації втрат лісопромисловцям. М. Ковалевський також повідомив лісопромисловців, що готується вилучення лісової справи з

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 50–50 зв.

³⁵ Там само. — Спр. 2а. — Арк. 4 зв.

компетенції земельних комітетів та передача її до лісового департаменту. З приводу затвердження договорів на рубку лісу міністр нічого конкретно не відповів, однак висловив припущення, що за умови обмеження прибутків підприємств, приватна власність на лісову промисловість буде збережена під контролем держави³⁶.

Наприкінці своєї діяльності 23 квітня 1918 р. лісовий департамент склав чергову анкету для з'ясування сучасного стану лісокультурної справи в окремих лісництвах. Ця анкета мала стати суттєвою частиною матеріалів для складання плану лісокультурної роботи у загальноукраїнському масштабі. У зв'язку з цим лісовим управлінням було запропоновано звернути увагу на підготовчі роботи, а саме — забезпечення лісових господарств насінням, підтримання старих та закладання нових лісових розсадників та підготовку лісокультурних площ³⁷.

Отже, робота лісового департаменту проходила у важких умовах. Розробити необхідні закони у лісовій галузі він не встиг (вони були ще тільки у стані планування), а суттєвого впливу на положення та діяльність місцевих органів влади у галузі лісівництва він не мав.

Таким чином, документи, що торкаються діяльності підрозділів земельного відомства, дуже лаконічні. Можна констатувати, що практична робота більшості відділів міністерства земельних справ почалася після складного и тривалого періоду складання, переробки та прийняття земельного закону УЦР. Вона була перервана більшовицькою окупацією і поновилася лише на початку березня 1918 р. з поверненням Української Центральної Ради та її виконавчого органу до Києва. За короткий строк (два місяця) налагодити поточну роботу, тим більше вплинути на становище і діяльність своїх місцевих органів їм не вдалося.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф.1060. — Оп.1. — Спр.2а. — Арк.4 зв..

³⁷ Там само. — Арк.13 зв.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА НАВЕСНІ 1918 р.

Укладення Брест-Литовського мирного договору, військова допомога Німеччини і Австро-Угорщини та пов'язані із нею зобов'язання, взяті на себе УНР, кардинальним чином вплинули на діяльність Центральної Ради та її виконавчого органу — Ради Народних Міністрів.

Взагалі становище сільського господарства весною 1918 р. було дуже складним. Про це свідчили, в тому числі й, доклади інструкторів міністерства земельних справ. З їх описів картина виглядала вкрай невтішною. Так, інструктор Ніжинського та Борзенського повітів Чайківський, доповідав, що дві третини землі і господарств «нетрудових власників» перейшли до індивідуального користування селянами за принципом «уравнительного землепользования». Під соціалізацією землі, підкреслював інструктор, здебільшого розуміють чорний перерозподіл землі. Більшість маєтків та економій зруйновано, збереглися тільки найбільш великі. Однак, у цих повітах багато заможних селян-власників і вони стоять на позиції збереження своїх господарств. А отже земельна реформа охопила лише поміщицькі господарства, не зачепивши хазяйств заможних селян. Склад земельних комітетів одноманітний — селяни, колишні військові, з них іноді тільки секретарі мають вищу початкову освіту. Як вказує у своїй роботі І. Витанович, земельні комітети були обрані поспіхом і тому часто склалися з випадкових людей, які були нездатні вирішувати складні завдання.

Взагалі «інтелігентних сил» вкрай мало, повідомляє далі інструктор. До того ж комітети створені не скрізь і інколи не мають великого впливу і авторитету. Стосовно лісового господарства Чайківський вказував, що хоча усі ліси взяті на облік і

охороняються, цих заходів недостатньо — селяни продовжують самовільно вирубати ліс, не допускаючи сторонніх навіть із дозволом земельних комітетів. Становище ускладнюється ще й тим, що міліція не завжди працює на користь земельних комітетів.

Відряджений від земельного департаменту інструктором на Катеринославщину агроном Д. Скалько у своїй розгорнутій, вельми докладній записці, повідомляв, що нестабільне політичне і соціально-економічне становище України, відсутність регулярних і точних відомостей з центру, невпевненість селянства у завтрашньому дні призвели до того, що хлібороби зрікаються «доходності поля на кілька років», працюючи менш інтенсивно. Ситуація погіршується тим, що ще до видання тимчасового земельного закону майно великих, а іноді й дрібних власників було розграбоване і розподілено по принципу «грубого розуміння маси». Знищені розплідники породистої худоби, розсадники, висококультурні господарства, в яких роботи велися на наукових засадах протягом багатьох років.

Що стосується навчальних закладів, то інструктор зазначав, що в тих школах, де педагогічний склад був «на висоті свого становища, наукові заклади потерпіли незначні втрати». Однак, одночасно частина закладів знаходиться на краю загибелі: «Господарство зруйновано, земство не звертає уваги, підмоги не відкіль жодної, педагогічний персонал в повнім розладі»¹.

А головне, Д. Скалько у своїй записці підкреслював, що така важлива і складна справа, як проведення земельної реформи, до того ж у вкрай несприятливих умовах, доручена повністю безграмотним людям. Інструктор наполягав, що земельні комітети, які прийняли на себе тягар роботи, складаються переважно з людей не обізнаних із агрономічною наукою. Вони не тільки не можуть впоратися із цією роботою, «непосильною в цей мент (вона є — *авт.*) навіть для людей науки, але й самі собі на своїй землі ладу дати не можуть»². Він також звертав увагу, що у діяльності губерньського земельного

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 57 зв.

² Там само. — Арк. 58.

комітету нема впевненості, систематичності та рішучості, а повітові і волосні комітети працюють цілком автономно. Отже, підводить підсумки інструктор, життя не чекає доки побачать життя вкрай необхідні закони, тому процес йде стихійним шляхом — розподіл землі, реманенту, організація охорони зразкових хазяйств. До цього додається й систематичне втручання іноземної військової влади у земельне питання, що тільки погіршує справу.

На думку Д. Скалько, українській владі для поліпшення становища потрібно було видати хоч би й тимчасовий статут повітових і волосних земельних комітетів і негайно провести їх перевибори, залучивши до роботи усі наявні «культурні сили», а також власників культурних маєтків із правом дорадчого голосу. Включити до складу губерньського земельного комітету агрономів, а також фахівців із різних галузей сільського господарства. Запропонувати губерньському комітету частіше зноситися з місцевими земельними органами для координації їх діяльності; впровадити систему штрафів за псування реманенту та обладнання; а також докласти максимальних зусиль для збереження зразкових хазяйств³.

8 березня в Раді міністерства земельних справ член Центральної Ради від Катеринославщини П. Тушкан доповідав про свої враження під час поїздки до Галичини та Катеринославщини. Він вказав, що у прикордонній смузі крізь йде нищення державного майна. Худоба, хліб, зброя та ін. викрадається та вивозиться за кордон без всякого дозволу місцевої влади. Рада міністерства вирішила повідомити про відсутність охорони державних кордонів та необхідність збільшення кількості українських комісарів у німецьких військах Раду Міністрів. А через кілька днів, 14 березня, по заяві того ж П. Тушкана вона ухвалила відрядити свого представника на кордон і у прифронткову смугу для контролю і «упорядкування охорони державного майна»⁴.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 57–58 зв.

⁴ Там само. — Спр. 35. Арк. 15–15 зв., 19.

Очевидно, що довільне тлумачення тимчасового земельного закону стало масовим явищем. Як свідчив цитований вище І. Витанович, до рук селян перейшло багато живого та мертвого реманенту з поміщицьких маєтків⁵. Це підтверджується й телеграмою товариша міністра А. Терниченко до повітових земельних комітетів від 14 квітня 1918 р. Нею, з посиланням на відомості, що в деяких місцевостях землю розподіляють по числу душ населення і встановлюють харчові норми, приписувалося відмовитися від самочинних дій, які суперечать положенням земельного закону, а усі господарства, які можна засіяти і обробити, взяти під пильну охорону повітових земельних комітетів⁶.

У такій ситуації на початку весни 1918 р. головним завданням і турботою міністерства земельних справ стало забезпечення проведення посівної кампанії. Для цього Рада Міністрів асигнувала 10000 карб. І це був тільки перший грошовий внесок уряду у земельну справу. На засіданні РНМ 12 березня говорилося про необхідність вжити всіх заходів, щоб земля колишніх власників була засіяна, для чого допускалася участь у цій справі попередніх господарів. Планувалося також видати відозву до населення із закликом сумлінно провести посівну та розробити план конкретних дій щодо засіву земель⁷.

Тоді ж була створена й комісія по засіву земель, яка регулярно звітувала Раді Народних Міністрів. Діяв також Крайовий насінневий комітет, у розпорядження якого перейшли усі надлишки посівного матеріалу та із дозволу якого він передавав його земельним комітетам за необхідністю⁸.

19 березня міністерство земельних справ надіслало губернським, повітовим та волосним земельним комітетам телеграму з вимогою негайно вжити заходів для організації посівної площі зернових культур та буряків, для чого вони мали скликати спеціальні наради за участю агрономів. Вказувалося також на

⁵ *Витанович І.* Згад. праця. — С. 40.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 2а. — Арк. 14 зв.

⁷ Там само. — Спр. 35. — Арк. 16–16 зв.

⁸ Там само. — Арк. 17.

потребу повідомити міністерство про кількість насіння, яке знаходилося у розпорядженні комітетів⁹.

Вже з початком весни 1918 р. повітові земельні комітети, констатуючи повернення влади УНР до столиці, повідомляли підпорядкованим їм волосним комітетам, що земельний закон УЦР залишається в силі. Тому земля, що була досі у власності поміщиків, Удільного відомства, переходить до тих, «хто своєю працею її буде обробляти». Отже, завданням земельних комітетів є передача до рук хліборобів усіх орних земель та сіножатей, крім тих, що будуть визнаними не підлягаючими розробленню.

Так, Радомисльський повітовий земельний комітет 7 березня видав розпорядження до волосних земельних комітетів, сільських управ і сільських громад про з'ясування кількості малоземельних і безземельних селян та вироблення способу передачі останнім землі, не допускаючи самочинних захватів. Документ закінчувався словами: «Вся земля повинна бути засіяна»¹⁰.

На з'їзді голів волосних земельних комітетів Васильківського повіту 6–7 березня 1918 р. було визнано необхідним вимагати від губернського земельного комітету та міністерства земельних справ чітких інструкцій по земельному питанню, позаяк розпорядження різних представників влади заважають вирішенню земельного питання. Справу засіву колишніх поміщицьких, церковних, удільних земель провести шляхом організації дрібних товариств. З'їзд також розглянув питання засіву буряків, повернення селянам живого та мертвого реманенту, припинення рубки лісу та охорони садів, взяття на облік племінного скота, селекційні станції зробити державними¹¹.

Однак, замість точних інструкцій, міністерство земельних справ 21 березня вислало на місце телеграму, якою пропонувалося з'ясувати кількість селян, що за тимчасовим земель-

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 27.

¹⁰ Там само. — Спр. 24. — Арк. 47.

¹¹ Там само. — Спр. 25. — Арк. 54.

ним законом мали отримати землю з українського земельного фонду, та проханням скласти відповідні списки та положення щодо порядку складання таких списків¹².

Тобто, чітких настанов місцеві органи не отримали. На практиці провести рішення місцевих з'їздів та розпорядження українського уряду по земельному питанню у життя виявилось набагато складнішим, ніж уявлялось в теорії.

Наприкінці березня (24 числа) В. Голубович, як голова нового кабінету, виступив у Малій Раді з черговою програмою діяльності уряду. Стосовно роботи земельного міністерства він наголосив, що воно керуватиметься Універсалами і раніше ухваленими законами Центральної Ради. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів. Останні ж мають бути реформовані за рахунок залучення до їх складу фахівців сільського господарства. Найголовнішою справою міністерства В. Голубович назвав весняну посівну кампанію, для успіху якої на місця відряджатимуться урядові інструктори¹³.

Вірність обраному курсу земельної політики підтвердив і новий міністр земельних справ М. Ковалевський. У своєму вітальному слові до співробітників відомства 21 березня 1918 р. він наголосив, що приймає посаду у складний момент, коли поміщики «знов підняли голову і вимагають повернути їм землю». Однак, міністерство залишається на позиціях III і IV Універсалів УЦР з аграрного питання, підкреслив міністр¹⁴.

Питання про засів земельних площ заслуховувалося в засіданнях РНМ неодноразово. 25 березня після доповіді профільного міністра та виходячи із важливості справи йому пропонувалося двічі на тиждень звітувати перед кабінетом міністрів про хід кампанії¹⁵.

Ще одним фактором загострення ситуації в аграрному секторі стало активне втручання німецької та австрійської влади у земельні відносини, яке було вкрай зацікавлене у безпе-

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 28.

¹³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 228.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 21.

¹⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 229.

первному забезпеченні своїх країн хлібом та сировиною. 6 квітня німецьким головнокомандувачем Ейхгорном був виданий відомий наказ про обов'язковий засів землі: «В тих місцях, де селяни не можуть обсіяти всієї землі і де ще не сидять поміщики, ці останні повинні побідкувати про засів землі і в цих випадках земельні комітети не можуть забирати землю у поміщиків...», — говорилося у документі. Тим самим німецьке командування втрутилося у внутрішні справи України, створивши нову лінію протистояння на селі.

Одночасно, на місцях виникали суперечності між земельними комітетами та міським самоврядуванням. 9 квітня адміністративний відділ земельного департаменту видав циркуляр про розмежування сфер компетенції цих органів. Документом визначалося, що міське самоврядування порядкувало лише землями міського користування, де б вони не знаходилися. Те ж стосувалося і колишньої приватної власності міських садиб¹⁶.

Але це та цілий ряд інших розпоряджень не сприяли налагодженню справи. Так, на III-ій сесії Головного українського земельного комітету 17 квітня вказувалося, що найбільшою перешкодою на шляху впровадження в життя земельного закону і проведення посівної кампанії було втручання у роботу земельних комітетів місцевих адміністраторів, військової влади як української, так і іноземної; відсутність коштів на утримання земельних комітетів; неузгодженість дій департаментів міністерства земельних справ. Саме про втручання австрійських військових докладав О. Жуковський Раді Народних Міністрів 24 квітня. В Літинському повіті, коли селяни зробили спробу поділити землю, місцеві поміщики звернулися по допомогу до австрійського війська, яке заарештувало земельний комітет та розігнало селян¹⁷. Тому було визнано необхідним негайно видати наказ про невтручання військової влади у роботу земельних комітетів, вжити заходів по врегулюванню фінансового питання, а також оповістити населення, що теперішні земельні

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 2а. — Арк. 44–44 зв.

¹⁷ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 303.

норми є тимчасовими до видання земельного закону Українськими Установчими зборами, а весь врожай залишається в руках трудового населення¹⁸.

Відділ державного майна земельного департаменту 23 квітня у своєму обіжнику вказував, що деякі керівники державними маєтками, а також маєтками колишнього Удільного відомства перешкоджають передачі землі сільськогосподарського значення земельним комітетам. У документі підкреслювалося, що губернські та повітові земельні комітети повинні мати на увазі, що всі державні і удільні землі разом із реманентом поступають у відання земельних комітетів для передачі у користування селянам, згідно земельного закону. Управлінням державних і удільних земель рекомендувалося негайно видати відповідні розпорядження до управляючих маєтків. У тому разі, коли селяни не мають змоги своїми силами засіяти та обробити всю земельну площу, до роботи мають приступити орендарі землеволодін¹⁹. Ще раз наголошувалося, що цьому розпорядженню не підлягають зразкові поля та селекційні станції.

За весь період роботи міністерства так і не був ухвалений статут земельних комітетів, що утворилися ще влітку 1917 р., хоча у ньому була дуже гостра потреба. Лише 15 квітня 1918 р. його проект розглянула Рада Міністрів, але в документі виявилося багато суперечностей у принципі представництва, юридичні неточності і його повернули на доопрацювання спільно із міністерством судових справ²⁰. Затверджені були лише штати земельних комітетів (20 квітня 1918 р.). 16 квітня товариш міністра Я. Стенько повідомляв, що комісія по розгляді статуту земельних комітетів встигла лише розглянути основні положення документу, визнавши їх незадовільними²¹.

Наприкінці своєї діяльності Рада Міністрів ухвалила статут Державного хлібного бюро для внесення його на розгляд Центральної Ради.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 94.

¹⁹ Там само. — Спр. 2а. — Арк. 1.

²⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 279.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 54 зв.

Отже, з часу повернення УЦР до Києва та відновлення роботи державного апарату до гетьманського перевороту пройшло тільки два місяці. Неухильно дотримуючись обраного напрямку у проведенні земельних перетворень, міністерство опиралося у своїй роботі на земельний закон УЦР, який був, за визначенням дослідника В.Ф.Верстюка, «досить радикальним, тож не міг сприяти стабілізації політичного становища в нових умовах»²².

Процес захоплення селянами землі і реманенту поміщицьких господарств весною 1918 р. набув величезного розмаху. У цьому зв'язку доцільно зауважити, що вже цитований автор І. Витанович, посилаючись на роботу К. Мацієвтича «Один з етапів аграрної революції в Україні», вказує, що ще за часів І Світової війни через брак робочої сили, що була мобілізована до армії, значна частка землі була передана селянам або у формі оренди, або за певну винагороду за роботу. За переписом 1916 р. посівна площа, що належала селянам складала 84,8% і лише 15,2% приходилися на великі господарства²³. Але процес переходу землі до рук селянства розпочався задовго до Світової війни, революції та повалення монархії. Як доводить В.М. Шевченко, досліджуючи земельний ринок у 1861–1917 рр., ще напередодні Лютневих подій у Петрограді «земля в межах України дедалі більше концентрувалась у руках тих, хто безпосередньо працював на ній, тобто в руках селян, козаків, колоністів тощо»²⁴. Він же наводить і такі цифри — до жовтня 1917 р. селянству в Україні належало майже 75% українського земельного фонду. І на думку дослідника, це сталося, у першу чергу, через земельний ринок²⁵. Іншими словами, земля поступово переходила до селянства мирним, законним шляхом.

Однак, у той же час треба наголосити, що за даними І. Хміля найбільше селянство складало 60% населення України,

²² *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. — С. 542.

²³ *Витанович І.* Вказ. праця. — С. 40.

²⁴ *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861–1917 рр.). — Ніжин, 2010. — С. 276.

²⁵ Там само.

володіючи лише 10% всього земельного фонду. Для порівняння — поміщики становили тільки біля 0,8% населення і мали у приватній власності майже 30% землі²⁶ (за цифрами І. Хмеля), або 25% (за цифрами В. Шевченка).

Складність проведення земельної реформи пов'язувалася також і з тим, що, як вказують дослідники історії аграрних відносин, з ліквідацією, руйнуванням великих поміщицьких хазяйств, що були основними постачальниками товарної сільськогосподарської продукції, поставала інша проблема — у селянства не було достатньої кількості реманенту для обробки землі. А відсутність ринкових зв'язків сприяло натуралізації сільського господарства. Отже, збільшення селянських землеволодінь не стало поштовхом для росту виробництва у сільському господарстві, а навпаки було одним з чинників його спаду. До цього додалися й протиріччя в середині самого селянства, коли стихія зрівняльного поділу землі взимку 1917–1918 рр. охопила не тільки панську власність, а й приватні володіння заможних селян²⁷.

Це підтверджується й дослідженнями окремих регіонів України. Так, вивчаючи Харківську губернію, Я. Мотенко дійшов висновку, що при розподілі землі проблема малоземелля Харківщини не була вирішена, а от великі господарства, що приносили стабільно зерно та елітну худобу, були зруйновані²⁸.

Численні звернення та циркуляри міністерства земельних справ, якими останній намагався припинити процес самочинного перерозподілу землі та реманенту не мали суттєвого впливу. Селяни, отримавши землю, не мали жодного бажання повертати її, прагнучи бути її власником. І. Витанович наводить у своїй праці тогочасні спостереження австрійського службовця: «... селяни мають тепер усе, усю одібрану у поміщиків землю і всі хлібні запаси. Вони становлять собою величезну більшість

²⁶ Хмель І.В. Вказ. праця. — С. 54.

²⁷ Ковальова Н.А. Вказ. праця. — С. 86; Воронянський О.В. Вказ. праця. — С. 124–125.

²⁸ Мотенко Я.В. Вказ. праця. — С. 65.

народу. Відібрати від них здобуту землю є річчю неможливою»²⁹.

Більш поміркована частина Малої Ради піддавала різкій критиці ліву політику уряду. Виступаючи на засіданні Малої Ради 20 березня 1918 р. М. Порш, як один з опонентів урядової політики з аграрних відносин, вказав, що партія українських соціал-демократів ще раніше попереджала, «що принцип соціалізації, заснований на знищенні великих хазяйств, а не землевласників, розколе селянство і поведе знову до «чорного переділу». Ми кликали тоді до обережності... Тепер можемо вже констатувати, що наші застереження здійснюються: вже чуються голоси, що «пора соціалізацію націоналізувати», щоб не зруйнувати основи держави»³⁰.

Руйнівні процеси на місцях досягли такої глибини і масштабів, що вплинути кардинальним чином на ситуацію й провести свою земельну програму у життя міністерству не вдалося. До цього додалися й тиск на український уряд з боку іноземної військової влади, й опір з боку місцевих органів влади намаганням навести хоча б елементарний лад у земельних відносинах.

²⁹ Витанович І. Згад. праця. — С.41.

³⁰ Українська Центральна Рада... - Т.2. — С.219.

ВИСНОВКИ

Таким чином, політика міністерства земельних справ, а взагалі й Центральної Ради в аграрній сфері, виявилася вкрай невдалою. Задекларовані Універсалами УЦР положення земельної реформи не завжди поділялися керівництвом міністерства земельних справ. До середини січня 1918 р. йшла боротьба між двома течіями Ради з приводу шляхів розв'язання земельного питання — повне скасування приватної власності на землю та передача її у власність держави (цієї позиції дотримувалися, головним чином, українські есери); та збереження великих прибуткових, зразкових хазяйств і маєтків для забезпечення продуктивності сільського господарства під контролем держави (таку позицію відстоювала більш поміркована і прагматична частина членів Центральної Ради). Ця боротьба стала причиною виходу частини генеральних секретарів зі складу Секретаріату після прийняття III Універсалу та загрози кризи кабінету в середині грудня 1917 р.

У свою чергу, III Універсал своїми головними положеннями по земельному питанню «легалізував» процес самочинного захоплення землі і реманенту та інших протиправних дій селян, який з початком осені 1917 р. набував все більших обертів. Низкою розпоряджень та роз'яснень міністерство намагалося стримати розвій селянського руху, але «спусковий гачок», так би мовити, був вже натиснутий. З прийняттям земельного закону УЦР в січні 1918 р. цей процес став майже незворотнім. Опіраючись на вимоги та сподівання селянства, висловлені численними з'їздами, міністерство своїми заходами намагалося їх задовольнити. І така настанова була притаманна усій Центральній Раді. Виступаючи з нагоди річниці створення УЦР,

М. Грушевський на урочистому засіданні Малої Ради 20 березня 1918 р. підкреслив: «У своїй діяльності ... Центральна рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, — це інтереси трудящих мас, і які б не були помилки і невдачі наші, співробітники Центральної ради можуть із вдовolenням оглянутись на пройдену путь...»¹. Однак, ці помилки стали фатальними для самої Центральної Ради.

Тимчасовий земельний закон УЦР січня 1918 р. скасовував приватну власність на землю та передавав право її порядкування до скликання Українських Установчих зборів Центральній Раді. Опорою земельного міністерства у проведенні земельної реформи на місцях мали стати земельні комітети усіх рівнів.

Але ніхто не прораховував і не спрогнозував наперед можливі наслідки впроваджених реформ. Дійсність виявилася набагато складнішою і не такою одномірною, як уявлялося авторам земельних проектів. Положення, рішення, законопроекти, викладені на папері, мали небагато спільного із практикою. І якщо говорити про недалекоглядність керівників земельного відомства, то що можна сказати про місцевих діячів, брак яких засвідчують сучасники. Ще однією складністю на шляху земельної реформи стала руйнація місцевих органів влади, які не вдалося поновити у повному обсязі весною 1918 р. та «брак національно свідомих і вірних справам української державності фахових сил»².

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського розпочався новий етап розвитку революції в Україні, в тому числі і в історії аграрних перетворень.

¹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 217.

² *Витанович І.* Вказ. праця. — С. 40.

ПРОЕКТ СТАТУТУ КРАЄВОГО УКРАЇНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО КОМІТЕТУ¹

(чернетка, без дати)

1. Український земельний комітет установлюється Генеральним секретарством земельних справ на підставі цього спеціального статуту.

2. Діяльність Українського земельного комітету поширюється на всю територію, підвідомчу Секретаріатові.

Увага: прилучення до Краєвого Комітету земельних комітетів інших губерній і їх частин залежить від постанов відповідних губернських і повітових земельних комітетів.

3. Головними завданнями Головного земельного комітету є:

- об'єднання діяльності місцевих українських комітетів, загальне керування ними й контроль;
- вирішення поданих на повітові і губернські комітети скарг, припинення й скасування їх постанов;

Увага: порядок оскарження буде визначено особливою інструкцією, виробленою Комітетом;

- збирання потрібних до земельної реформи матеріалів і розроблення її проекту;
- розроблення для Генерального Секретаріату проектів і норм щодо управи державними мастностями, а також підготовка законів тимчасового характеру для регулювання земельних відносин;
- вирішення питань і непорозумінь з обсягу земельних відношень, що виходять за межі компетенції губернсь-

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62–63.

ких земельних комітетів, і об'єднання діяльності місцевих камер примирення;

- командировка на місця своїх членів і уповноважених для організації, ревізії й інструкції місцевих комітетів, прийняття негайних заходів до урегулювання земельних відношень.

4. Щоб погодити діяльність Головного й Українського земельних комітетів, уряджується обопільне представництво, через спеціальних осіб, обраних тим і другим комітетами.

5. Головному земельному комітетові подаються до відомості всі проекти Українського комітету, що належать до:

- а) видання нових законів,
- б) обмеження й припинення раніш виданих законів і
- в) погодження чинності й розпоряджень органів Тимчасового Уряду в сфері земельних відношень.

6. У склад Українського земельного комітету входять:

- по 5 представників губернських земельних комітетів, один з яких обов'язково зі складу губернської земельної управи;
- 2 представники від секретарства земельних справ і по одному від секретарств: фінансів, торгу і промисловості, праці і внутрішніх справ;
- по 1 представнику Головного земельного комітету, міністерства хліборобства і Центрального бюро по об'єднанню купівлі цукру;
- по 2 представники Українського народного банку, Українського кооперативного комітету і по 1 представнику від кооперативів на кожен губернію;

Увага: здійснення виборів кооперативних представників від губерній до часу утворення загальних кооперативних спілок доручається Українському кооперативному комітету.

- по 1 представнику губернських Рад селянських депутатів і 4 представники їх обласної Ради;
- по 1 — обласної Ради солдатських і робітничих депутатів і по 2 — Всеукраїнської Ради робітничих і солдатських депутатів;

- по 1 — від губернських земств;
- по 2 — від сільськогосподарського відділу Київського Політехнікума, Ново-Олександрівського Інститута сільського господарства й лісівництва і економічного відділу Київського Комерційного інститута і теж 1 — Українського наукового товариства в Києві;
- по 1 — від Чернігівського, Полтавського, Київського, Подільського, Харківського сільськогосподарських товариств і Південно-Російського товариства допомоги сільському господарству й промисловості;
- спеціалісти з затвердження Комітету;
- представники політичних партій.

Увага: головою Комітету є Товариш генерального секретаря, що завідує земельними справами. Два товариша голови обираються на загальних зборах Комітету.

- заняття Комітету ведуться в порядку сесій, що скликає Генеральний секретаріат не менш, як 1 раз на місяць;
- в час між сесіями Президіум збирає комісії; їх склад, число й предмети відання установлює Комітет;
- вся виконавча робота по Комітету й діловодство покладється на земельний відділ секретарства земельних справ.

СТАТУТ КРАЄВОГО ЛІСОВОГО КОМІТЕТУ¹

1. Завдання Комітету: організувати охорону і управління всіма лісами на Україні, для чого Комітет розвиває роботу в напрямку законотворчому, господарчому, адміністративному і юридичному.

2. Комітет обчислює запас лісу в етнографічних межах України, визначає категорії і характер володіння, вироблює умови і порядок передачі лісів від російського лісоуправління до українського.

3. Комітет переглядає весь лісовий теперішній регулямін і до вироблення закону про аграрну реформу — робить в ньому ті зміни, негайно потрібні вимогам життя.

4. Виробляє нові законодавні розпорядження по лісових ділах в додаток і розвиток теперішнього лісового регламенту.

5. Проектує закони про лісову реформу...

6. Намічає форми лісового господарства...

7. Установлює схему адміністративного управління і ценз агентів управління і техніки.

8. Організує теоретичну і практичну підготовку технічних сил, наглядає за теперішніми лісовими школами і виробляє плани заснування нових.

9. Розглядає всі непорозуміння і незакономірності в лісових справах і виносить свої постанови консультативного характеру.

10. Виробляє і організує форми контролю і справоздань по лісовому управлінню.

11. Всі постанови, ... плани, вироблені комітетом, можуть бути переведені в життя через генеральне секретарство по земельних справах.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 12–12 зв.

ИНСТРУКЦИЯ ПО ОРГАНИЗАЦИИ УЕЗДНЫХ ЛЕСНЫХ ОТДЕЛОВ И СОВЕТОВ¹

(утверждена 16(3) марта 1918 г., копия)

1. Для заведования делами, касающимися лесного хозяйства в уезде, при каждом уездном Земельном комитете учреждается лесной отдел уездной земельной управы.

Примечание: необходимые для сего денежные суммы испрашиваются в сметном порядке.

2. К главнейшим предметам ведения лесного отдела земельных управ принадлежат:

а) приведение в исполнение постановлений центральных и губернских властей по лесным делам;

б) надзор за неуклонным и точным соблюдением на местах правил об охране лесов и их рубке;

в) составление ежегодной сметы общих потребностей по уезду в лесных материалах и исчисление размеров отпуска леса уезду;

г) производство отпусков леса на основании действующих правил по сему предмету;

д) составление предположений по организации охранения и управления лесами, ревизия и контроль на местах;

е) заботы об улучшении состояния лесов в отношении облесения, ухода за лесом, устройство дорог, мостов и другие лесные работы;

ж) соби́рание и разработка данных по лесной статистике, составление планов лесных хозяйств;

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 23–23 зв.

з) распоряжение кредитами, ассигнуемыми на различные надобности, связанные с деятельностью лесного отдела;

и) составление на каждый год и представление в губернский земельный комитет сметных предположений о необходимых денежных кредитах;

к) составление каждый год ... отчетов и отчетностей по уезду.

3. Заведование лесными отделами поручается уездным земельным комитетам одному из членов земельной управы. Лесной отдел руководится в своих действиях постановлениями губернского земельного комитета и распоряжениями центрального лесного управления. Для заведования технической частью лесного отдела приглашается специалист в звании уездного лесоведа.

4. Для согласования и направления деятельности местных членов лесного отдела ... при отделах в уездных земельных комитетах /организуется/ Лесной Совет.

6. Лесной совет созывается не менее 2 раз в год.

7. Обсуждению Лесного совета подлежат: хозяйственные планы, рассмотрение смет по лесному отделу, полная и выгодная эксплуатация лесов, проекты условий продажи лесов и лесопользования, лесоустроительные работы, постройка лесотехнических заводов, охрана и сбережение лесов...

8. Постановления Лесного совета утверждаются уездным земельным комитетом.

9. В заседаниях уездного земельного комитета по лесным вопросам участвуют 3 представителя Лесного совета с правом решающего голоса.

**СТАТУТ КОМІТЕТУ
ПО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ОСВІТІ
ПРИ МІНІСТЕРСТВІ ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ¹**

(копія*)

1. Комітет по сільськогосподарській освіті є орган дорадчого характеру при міністерстві земельних справ, який в срочних випадках і по менш важним питанням виконує функції Головної ради по сільськогосподарській освіті.

2. На розгляд комітета вносяться...:

- законопроекти по сільськогосподарській освіті;
- проекти по заснуванню нових сільськогосподарських шкіл, курсів, музеїв, тощо і по реформі існуючих;
- прохання про допомогу інституціям по сільськогосподарській освіті;
- статuti, інструкції для шкіл і курсів, плани викладання в них, а також інструкції інструкторам по сільськогосподарській освіті;
- підручники, посібники і другі видання по сільському господарству;
- звіти інституцій по сільськогосподарській освіті;
- загальні педагогічні питання відносно всіх підвідомчих міністерству інституцій по сільськогосподарській освіті;

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 14–15.

* Сьома нарада директорів та завідуючих відділами департаменту сільського господарства міністерства земельних справ затвердила Статут комітету по сільськогосподарській освіті при міністерстві земельних справ 8 березня 1918 р. у приведеній редакції.

- питання, пропозиції, доклади чи законопроекти, які бажають внести члени комітету в порядку власної ініціативи, передаються спочатку на розгляд чи підготовку Ради відділу сільськогосподарської освіти.

3. Справи на розгляд комітету вносяться його головою. Попередня розробка і слухання справ належить до відділу сільськогосподарської освіти.

4. Голова комітету — директор відділу сільськогосподарської освіти.

5. До складу комітету входять постійні члени:

- від департаментів сільського господарства, земельних справ і окремих його відділів;
- всі члени Ради відділу сільськогосподарської освіти...;
- голова відділу лісових шкіл;
- від сільськогосподарського відділу Київського політехнічного інституту, Київських сільськогосподарських курсів, агрономічного відділу Київського університету, природознавчого факультету Київського Народного університету, товариства «Український агроном», товариства «Праця», агрономічного відділу Київського губернського земства, краєвого товариства «Просвіта».

12. Комітет може виділяти окремі комісії.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Створення земельного секретарства та його внутрішня структура	6
Завдання та діяльність земельного відомства у червні–жовтні 1917 р.	19
III Універсал УЦР та ухвалення земельного закону.....	30
Робота департаментів та відділів міністерства земельних справ.....	44
Діяльність міністерства навесні 1918 р.	61
Висновки	72
Додатки.....	74

Наукове видання

Олександра Кудлай

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО
МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(червень 1917 — квітень 1918 рр.)**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 16.02.2012. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 6,12. Обл. вид. арк. 3,27.
Наклад 300 прим. Зам. 53. 2012 р.

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.